

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ СТОЛИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОРИСА
ГРІНЧЕНКА
ФАКУЛЬТЕТ СУСПІЛЬНО-ГУМАНІТАРНИХ НАУК
Кафедра історії України

ДИПЛОМНА РОБОТА

на тему:

**«Повсякденність українських науковців у добу соціальних
трансформацій (1900–1930-ті рр.) крізь призму особистих та судово-
слідчих матеріалів»**

рівень вищої освіти: другий (магістерський)

галузь знань 03 «Гуманітарні науки»

спеціальність 032 «Історія та археологія»

Виконав:

Медведев Костянтин

VI курс, група ІСм-1-25-2.0д

Факультет суспільно-гуманітарних наук

Науковий керівник:

Гедьо Анна Володимирівна,

доктор історичних наук, професор

Київ 2026

ЗМІСТ

ВСТУП.....
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ДЖЕРЕЛЬНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ
1.1. Стан наукової розробки проблеми в історіографії	
1.2. Характеристика джерельної бази	
1.3. Методологічний інструментарій та термінологічний апарат дослідження .	
РОЗДІЛ 2. ПРОФЕСІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ТА КОМУНІКАЦІЯ НАУКОВЦІВ	
2.1. Зміна умов та правових рамок науково-педагогічної діяльності у першій третині ХХ століття.	
2.2. Корпоративна культура та наукові зв'язки в академічному середовищі.	
РОЗДІЛ 3. МАТЕРІАЛЬНО-ПОБУТОВІ УМОВИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ НАУКОВЦІВ	
3.1. Житлове питання та примусові зміни у побуті міської професури.	
3.2. Матеріально-побутове становище, приватне життя та дозвілля науковців	
РОЗДІЛ 4. НАУКОВЦІ В УМОВАХ ТОТАЛІТАРНОЇ СИСТЕМИ: ПОВСЯКДЕННЯ ТА РЕПРЕСІЇ	
4.1. Повсякденне життя і психологічний стан вчених в умовах цензури та репресій ДПУ–НКВС	
4.2. Адаптація та побут науковців, які повернулися з еміграції	
ВИСНОВКИ
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	

ВСТУП

Актуальність. Сучасна історична наука характеризується переходом від макроісторичного аналізу (вивчення глобальних політичних структур) до мікроісторичних досліджень, де центром уваги стає окрема особистість. У цьому контексті вивчення повсякденного життя української наукової інтелігенції першої третини ХХ ст. дозволяє реалізувати антропологічний підхід, розглядаючи історію крізь призму досвіду конкретної соціально-професійної групи. Актуальність теми зумовлена необхідністю реконструкції «живої тканини» історії, де побутові реалії, професійні комунікації та приватні емоції є невід'ємною частиною історичного процесу.

Період 1900–1930-х рр. став часом радикальних соціальних трансформацій: від розпаду імперської системи до формування тоталітарного ладу. Наукова еліта опинилася в епіцентрі цих змін, що змушувало її постійно трансформувати власні повсякденні практики. Дослідження того, як вчені адаптувалися до нових політичних реалій, як змінювався їхній матеріальний статус та умови праці, є критично важливим для розуміння механізмів виживання інтелектуальної спільноти в умовах системної кризи.

Особливу актуальність роботі надає поєднання джерел особового походження (щоденників, листів, мемуарів) із судово-слідчими матеріалами радянських репресивних органів. Такий синтез дозволяє виявити дисонанс між приватним життям вченого та його офіційним образом, сконструйованим державою. В умовах відкритого доступу до архівів ВУЧК–ДПУ–НКВС, переосмислення біографій провідних науковців (М. Грушевського, А. Кримського, С. Єфремова та інших) через їхній побутовий та професійний досвід є актуальним завданням для сучасної біографістики та соціальної історії.

Актуальність теми підсилюється потребою деміфологізації образу науковця, який тривалий час подавався або виключно через призму його

суспільно-політичної діяльності, або як ідеологізований «радянський вчений». Звернення до повсякденності дозволяє побачити складність реальних життєвих виборів, стратегії збереження професійної етики та вплив матеріально-побутових чинників (житлового питання, продовольчих криз) на наукову діяльність. Це дає змогу сформувати більш об'єктивний та багатогранний погляд на розвиток української науки в одну з найскладніших епох її існування.

Мета дослідження полягає у комплексному аналізі мемуарної спадщини та судово-слідчої документації української наукової еліти як репрезентативних джерел для реконструкції повсякденного життя вчених першої третини ХХ ст.

Завдання дослідження:

- проаналізувати стан наукової розробки теми, охарактеризувати джерельну базу та методологію роботи;
- висвітлити трансформації умов професійної діяльності академічної еліти в період становлення радянської влади за спогадами Н. Полонської-Василенко та щоденником С. Єфремова;
- охарактеризувати товариські й родинні зв'язки та систему морально-етичних цінностей вчених за матеріалами листування Н. Полонської-Василенко, М. Грушевського та М. Левченка;
- розкрити роль житлового питання в житті науковців та проаналізувати зміни в організації їхнього повсякденного й творчого простору;
- дослідити матеріально-побутові умови та ключові проблеми радянського побуту 1920–1930-х рр. за епістолярієм А. Кримського та спогадами Н. Полонської-Василенко;
- простежити вияви радянської репресивної політики кінця 1920-х рр. крізь призму матеріалів судово-слідчих справ та трансформацію повсякденних практик А. Кримського, С. Єфремова та М. Грушевського;

- здійснити порівняльний аналіз побутового забезпечення науковців-репатріантів, які повернулися до УСРР, на прикладі епістолярної спадщини М. Грушевського.

Об’єкт дослідження – повсякденне життя української наукової інтелігенції в період соціальних трансформацій 1900–1930-х рр.

Предмет дослідження – побутові умови, соціокультурні зв’язки, стратегії адаптації та зміни в організації життєвого простору науковців, зафіксовані в его-документах та матеріалах судово-слідчих справ.

Хронологічні межі охоплюють першу третину ХХ ст. Нижня межа (початок 1900-х рр.) зумовлена активізацією українського наукового життя в умовах кризи Російської імперії. Верхня межа (кінець 1930-х рр.) пов’язана з остаточним утвердженням тоталітарного контролю над наукою та піком політичних репресій.

Територіальні межі включають територію Наддніпрянської України (в межах Російської імперії, згодом – УСРР) з акцентом на головні наукові центри: Київ, Харків, Одесу, Ніжин.

Практичне значення. Матеріали дослідження можуть бути використані при підготовці курсів з історії України, історії культури та мікроісторії. Результати роботи сприятимуть деміфологізації біографій видатних вчених, представляючи їх у контексті реальних соціально-побутових умов епохи.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДжЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Наукове осмислення повсякденного життя та соціокультурного статусу вітчизняної наукової еліти першої третини ХХ століття пройшло тривалий і складний шлях трансформації. Дослідницькі підходи змінювалися відповідно до суспільно-політичних умов: від жорстко заідеологізованих радянських схем до сучасних антропологічно орієнтованих студій, позбавлених методологічного диктату. Весь масив накопиченого історіографічного доробку доцільно розглядати у межах кількох хронологічно-тематичних етапів.

Перші праці, присвячені проблемі становища наукової еліти першої третини ХХ ст., з'являлися синхронно з тогочасними подіями або ж значно пізніше – у період панування марксистсько-ленінської парадигми. Це було зумовлено прагненням тогочасних дослідників концептуалізувати зміни в політичній та соціокультурній сферах крізь призму класової боротьби та утвердження пролетарської держави.

Першим представником радянської історіографії, який звернув увагу на становище Російської та частково Української Академії наук у контексті ідеологічних диктатів більшовизму, стала Л. Іванова[1]. Дослідниця фрагментарно описала побутові умови наукової еліти, проте акцентувала увагу переважно на трансформації державної політики партійних керівників щодо наукової інтелігенції та провідній ролі комуністичної партії в методологічному переформатуванні й проведенні наукових досліджень.

Класичний заідеологований погляд на українське наукове співтовариство продемонструвала у своїй праці Л. Ткачова [2]. Дотримуючись традиційного радянського шаблону, вона відносила інтелігенцію до штучного

«соціального прошарку», головним і єдиним завданням якого була праця на благо розбудови соціалістичного суспільства під пильним наглядом партійної номенклатури.

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття вітчизняні дослідники почали рішуче відходити від «офіційної лінії» історіописання. Відчутний вплив методології третього покоління європейської Школи «Анналів», легітимація засад соціальної історії та мікроісторії, а також суттєве оновлення інструментарію гуманітаристики сприяли появі пострадянської історіографії. Вона була позбавлена колишньої упередженості щодо ролі та соціального статусу наукової інтелігенції, що стимулювало актуалізацію питання повсякденного життя вчених у 20–30-х роках ХХ століття.

Початок новому етапу вивчення інтелектуальної еліти поклали дослідження історика Г. Касьянова [4]. Його праця заклала підвалини для системного аналізу соціополітичного портрета української інтелігенції на зламі епох, деконструювала радянські міфи та актуалізувала питання вивчення людини у вимірі її професійного й приватного повсякдення в різних політичних системах.

За останні десятиліття проблематика побуту та соціального самовідчуття вчених у міжвоєнний період набула значної популярності, що відображено у працях цілої низки науковців. Зокрема, вагомий внесок у дослідження механізмів тоталітарного тиску зробив С. Білокінь [5], який детально проаналізував інструменти масового терору як засобу державного управління та деструкції інтелектуального потенціалу нації. Питання реконструювання приватного простору академічної еліти крізь призму аналізу епістолярної спадщини (зокрема М. С. Грушевського) ґрунтовно висвітлено у спільних та одноосібних розвідках А. Гедьо та Ю. Іорданової [6].

Важливе концептуальне значення для розробки теми мають напрацювання А. В. Гедьо та А. О. Калужиної, опубліковані у 2019 році, в яких крізь призму антропологічного повороту деконструюється радянський

пропагандистський міф про «благополучне» буття інтелектуальної еліти в УСРР. У першій розвідці авторки здійснюють глибокий джерелознавчий аналіз і пропонують ефективний методологічний синтез: поєднання матеріалів судово-слідчого діловодства органів ДПУ–НКВС із его-документами (щоденниками, епістолярієм, мемуарами), що дозволяє об'єктивно відтворити психологічні травми та стратегії адаптації вчених під час руйнації старого ладу¹. Друга праця дослідниць має виражений урбаністичний характер і зосереджена на аналізі просторових викликів радянського Києва; на основі мемуарної спадщини лідерів української науки авторки детально висвітлюють трагічний дисонанс між офіційним статусом Всеукраїнської академії наук та жорстокою реальністю комунального побуту, житловою кризою, обшуками й політикою «ущільнення», які перетворювали міське середовище на інструмент ідеологічного тиску на наукову спільноту².

Своєю чергою, В. Шейко [7] зосередив увагу на аналізі складної та суперечливої системи взаємовідносин між художньо-науковою інтелігенцією та компартійною владою, прослідковуючи політику і практику цих відносин після подій 1917 року. Важливий аспект репресивної політики більшовиків, а саме насильницьку депортацію професури 1922 року (так званий «філософський пароплав») як метод ідеологічної чистки, дослідила Н. Литвин [8]. Матеріально-побутове та продовольче забезпечення вчених у міжвоєнний період, зокрема специфіка діяльності Комісії сприяння вченим, стало об'єктом прискіпливої уваги В. Ткаченка [9]. Узагальнений соціокультурний та соціальний портрет тогочасної інтелігенції в лещатах тоталітарних трансформацій спробував відтворити А. Зякун [10].

¹ Гедьо А. В., Калужина А. О. Повсякденність української наукової інтелігенції в першій третині ХХ ст.: джерелознавчий дискурс. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*. 2019. Вип. 24. С. 18–29.

² Гедьо А. В., Калужина А. О. Випробування містом: Київ сторінками мемуарної спадщини науковців (20–30-і роки ХХ ст.). *Київські історичні студії*. 2019. № 2 (9). С. 60–68.

Усі ці дослідники вперше звернули увагу на життя науковців не лише в контексті офіційної діяльності Всеукраїнської Академії Наук, а в їхньому безпосередньому повсякденні, реконструйованому за допомогою матеріалів особового походження. Використання епістолярних джерел дозволило їм простежити деструктивні зміни побуту науковців у післяреволюційний час, визначити фактори впливу на наукову діяльність та подальшу долю інтелектуалів, які під тиском комуністичної ідеології були маргіналізовані та віднесені до підозрілого соціального прошарку.

Новаторським внеском у розробку цієї тематики відзначився науковий доробок О. Коляструк[11]. Дослідниця рішуче змістила фокус уваги з класичного подієво-політичного наративу на індивідуальний людський фактор. Вона детально проаналізувала внутрішній світ науковців, (не)банальність їхніх матеріальних потреб, проблему морального вибору в умовах несвободи та безпосередній вплив деструктивного радянського побуту на професійний і творчий спадок діячів української науки. Наслідком цих процесів, як доводять у своїх працях О. Коляструк, А. Гедьо, стала докорінна трансформація самого поняття «інтелігенція», свідоме руйнування більшовиками культу поваги до людей інтелектуальної праці та різке погіршення умов їхнього існування.

Важливий компаративний контекст забезпечує монографія О. Ганусин[12]. Попри те, що її робота зосереджена на західноукраїнській (галицькій) інтелігенції другої половини XIX – початку XX століття, яка на той час ще не відчула на собі радянського тоталітарного ладу, дослідження є взірцевим прикладом мікроісторичного аналізу. Авторка всебічно реконструювала життєвий цикл інтелектуала (від родинного виховання та гімназійного соціуму до професійної зрілості), прослідкувала процеси модернізації дозвілля, трансформацію приватних і професійних відносин, а також рівень матеріального забезпечення. Це дозволяє порівняти умови життя еліти в різних державно-політичних системах.

Окремим важливим напрямом у структурі дослідження є теоретико-методологічне осмислення та визначення евристичного потенціалу джерел особового походження (его-документів), без яких адекватна реконструкція приватного простору вчених була б неможливою. Проблема специфіки роботи з епістолярієм, щоденниками та мемуарами наукової еліти, а також розробка критеріїв їхнього критичного аналізу перебували в центрі уваги кількох дослідників, які заклали підвалини для джерелознавчого підґрунтя нашої теми.

Г. Стариков [13] у своїх розвідках, аналізуючи досвід діяльності історичних інституцій (зокрема, Комісії із вивчення соціально-економічної історії України), звернув особливу увагу на процеси збирання, класифікації та архівації матеріалів приватного характеру. Автор наголошує на важливості інституційного збереження інтелектуального спадку, адже саме через діяльність тогочасних наукових осередків і формування їхніх внутрішніх архівів до нас дійшли унікальні его-документи. Його праця дозволяє зрозуміти, як у першій третині ХХ століття формувалися документальні колекції, що сьогодні слугують основою для мікроісторичного аналізу повсякдення науковців.

М. Сулятицький [14] зосередив увагу на теоретичному та монографічному осмисленні українського епістолярію як специфічного історико-культурного й соціоситуативного джерела. Дослідник доводить, що приватне листування інтелектуалів не є просто сухим фіксатором біографічних фактів. Натомість воно виступає як складний, психологічно насичений текст, який віддзеркалює «дух епохи», приховані комунікативні стратегії, мережі неформальних зв'язків та емоційне самовідчуття людини в умовах радянського ідеологічного пресингу. М. Сулятицький закликає підходити до аналізу листів комплексно, враховуючи як внутрішні мотиви автора, так і соціокультурний контекст адресата.

Г. Бурлака[15] підійшла до вирішення проблеми з практичного боку едиційної археографії та текстології, висвітливши складні методичні аспекти

підготовки до публікації приватних документів інтелектуальної еліти. Авторка детально аналізує «нотатки публікатора», звертаючи увагу на пастки, з якими стикається дослідник під час дешифрування епістолярію: використання вченими натяків, езопової мови, метафор або навіть вигаданих імен і псевдонімів («Німфа», «Пасічник», «Ратай» тощо) задля обходу тогочасної радянської цензури. Г. Бурлака обґрунтовує потребу ретельної верифікації та коментування кожної деталі особистих документів, оскільки за цими закодованими елементами повсякденного спілкування часто приховувалися реальні стратегії безпеки та життєві трагедії наукової спільноти.

Таким чином, напрацювання зазначених дослідників дозволяють сформулювати чітку методологічну матрицю для нашого дослідження. Вони доводять, що робота з джерелами особового походження вимагає від історика не лише механічного виписування фактів, а й глибокого герменевтичного занурення, деконструкції суб'єктивних упереджень автора та розуміння специфічних соціокультурних умов, у яких ці документи створювалися.

Сучасний етап розвитку історіографії характеризується ще глибшим антропологічним зануренням, остаточною деідеологізацією та активним залученням раніше недоступних чи засекречених архівних фондів, зокрема матеріалів радянських спецслужб. Сучасні автори акцентують увагу на індивідуальних трагедіях, прихованих механізмах контролю за приватним життям та повсякденних практиках виживання вчених в умовах прогресуючого тоталітаризму.

Важливим внеском у розуміння долі академічної еліти стали новітні студії Ю. Шаповала[16]. На прикладі детального аналізу біографії та епістолярної спадщини академіка Агатангела Кримського, дослідник продемонстрував витончені механізми психологічного тиску, тотального стеження та побутової маргіналізації, яких зазнавали провідні діячі ВУАН з боку радянських репресивних органів у міжвоєнний період. Автор довів, що

особистий простір вченого був повністю деструктурований радянською системою.

Питання адаптації наукової спільноти до реалій радянської повсякденності отримало нове теоретичне та фактичне осмислення у працях В. Даниленка[17]. Автор переосмислив феномен так званого «академічного спротиву» та детально висвітлив повсякденні практики виживання українських вчених в умовах штучно створеного матеріального дефіциту, житлової кризи та ідеологічних чисток кінця 1920-х – 1930-х років, продемонструвавши межу між компромісом із владою та збереженням професійної гідності.

Специфіку приватного простору, функціонування інтелектуальних мереж та комунікативних практик наукової інтелігенції в міжвоєнну добу суттєво розширили дослідження В. Тельвака та К. Тельвак[18]. Використовуючи масштабний масив еґо-документів, автори детально реконструювали повсякденні турботи, фінансові скрути, побутові дефіцити та творчі контакти українських гуманітаріїв. Вони переконливо довели, що навіть у жорстких межах тоталітарної держави вітчизняні вчені намагалися зберігати європейські стандарти академічної культури та підтримувати міжособистісні зв'язки.

Таким чином, сучасні наукові пошуки після 2020 року остаточно закріпили перехід від макроісторичного опису державних інституцій до мікроісторичного вивчення «маленької людини» в академічній мантиї, яка змушена була щодня балансувати між творчим покликанням та загрозою фізичного і морального знищення.

Глибокий аналіз історіографічного матеріалу, присвяченого повсякденному життю, побутовим умовам та соціокультурному статусу наукової еліти України у першій третині ХХ століття, дозволяє сформулювати такі висновки.

Наукова думка пройшла тривалий шлях від заідеологізованих радянських схем (де вчені розглядалися виключно як безликий «соціальний прошарок» на службі розбудови соціалізму) до антропологічного зсуву. Сучасна українська історіографія успішно інтегрувала здобутки Школи «Анналів», соціальної історії та мікроісторії, що дозволило змістити фокус із діяльності офіційних інституцій (ВУАН, університетів) на повсякденне життя, психоемоційний стан, стратегії адаптації та приватний простір конкретного науковця.

Запровадження до наукового обігу значного масиву джерел особового походження (епістолярію, мемуарів, приватних щоденників), а також залучення у дослідження після 2020 року раніше утаємничених архівних справ ДПУ–НКВС дозволило сучасному поколінню істориків деконструювати радянські міфи про «всебічне сприяння більшовицької влади розвитку науки». Було наочно доведено, що за фасадом академічних успіхів приховувалася особиста трагедія побутової неулаштованості, психологічного терору та тотального контролю спецслужб.

Попри значну кількість наукових статей, що висвітлюють окремі аспекти матеріального забезпечення чи репресій проти вчених, у вітчизняній науці досі спостерігається дефіцит комплексних монографічних досліджень, присвячених саме структурам повсякденності наукової еліти в 1920–1930-х роках. Більшість сучасних робіт мають або загально-теоретичний характер, або зосереджені на персоналіях першої величини (М. Грушевський, А. Кримський, В. Вернадський), залишаючи поза увагою повсякденний досвід професорсько-викладацького складу середньої ланки.

Аналіз історіографії підтверджує високий рівень актуальності нашого магістерського дослідження, яке покликане заповнити цей простір, реконструювавши цілісну картину побуту, стратегій виживання та соціокультурного буття української наукової еліти в досліджуваний період.

1.2. Джерельна база

Аналіз опублікованих джерел, залучених до розкриття повсякденного життя української наукової еліти першої третини ХХ століття, дозволяє здійснити глибоку та всебічну реконструкцію досліджуваної доби. Перевагою цієї групи матеріалів є їхня висока інформативна концентрація, текстологічна опрацьованість та системність. Весь масив опублікованих джерел у нашому дослідженні чітко диференціюється на дві засадничі категорії: опубліковану еґо-документалістику (щоденники, мемуари, листування) та опубліковані збірники й цифрові масиви оперативно-розшукової та судово-слідчої документації радянських органів державної безпеки.

Центральне місце у корпусі опублікованих еґо-документів посідають «Щоденники (1923–1929)» академіка Сергія Єфремова. Ця праця є унікальним історичним пам'ятником і водночас хронікою тоталітарного наступу на академічну свободу Всеукраїнської Академії Наук (ВУАН). Евристична цінність щоденника полягає в його автентичності, оскільки записи робилися безпосередньо по гарячих слідах подій, без ретроспективного викривлення чи радянської самоцензури. С. Єфремов детально зафіксував повсякденні аспекти існування вчених: хронічне недофінансування наукових інституцій, затримки й мізерність заробітної плати, катастрофічний брак коштів на папір та друк фундаментальних праць, а також фізичний дискомфорт – холод у робочих кабінетах Академії взимку та боротьбу за академічні пайки. Окрім матеріального виміру, щоденник є безцінним джерелом для вивчення морально-психологічного стану наукової еліти. Автор ретельно аналізує психологічну еволюцію своїх колег-академіків, описуючи процеси їхньої адаптації, конформізму, поступового пристосуванства та вимушеної співпраці з більшовицьким режимом задля збереження інституцій чи власного фізичного виживання. Щоденник фіксує трагічне відчуття наближення

катастрофи, яке паралізувало або, навпаки, стимулювало наукову діяльність вченого напередодні його арешту у справі Спілки визволення України (СВУ).

Важливим контрапунктом та доповненням до щоденникових записів С. Єфремова виступають опубліковані в еміграції «Спогади» Наталії Полонської-Василенко. На відміну від щоденника, мемуари дослідниці є ретроспективним осмисленням пережитого, що дозволило їй узагальнити життєвий досвід київської наукової спільноти. Особливу цінність має жіночий погляд на радянське повсякдення, який додає роботі особливої антропологічної глибини. Н. Полонська-Василенко докладно описує побутові деструкції, викликані більшовицькою політикою «ущільнення» житлового простору. Через її спогади ми дізнаємося про практичні аспекти комунального співіснування, коли до квартир професури примусово підселяли представників пролетаріату або партійних висуванців. Це призводило до руйнування приватного інтелектуального простору – домашніх бібліотек та робочих кабінетів, а також породжувало постійні комунальні конфлікти й психологічну напругу. Авторка також детально відтворює «наукові будні» 1920-х років, міжособистісні стосунки в академічному середовищі, інтриги навколо виборів до ВУАН та трагічну долю свого чоловіка – академіка Миколи Василенка.

Економічний, організаційний та побутовий вимір повсякденності суттєво розширює опубліковане листування Михайла Грушевського, зокрема його багаторічний епістолярний діалог з Е. Фариняком, надрукований на сторінках часопису «Український історик», а також перший том фундаментального збірника «Листування Михайла Грушевського». Ці матеріали унаочнюють титанічні зусилля вченого після його повернення з еміграції у 1924 році, спрямовані на відновлення діяльності історичних установ під егідою ВУАН. Листи відтворюють щоденну рутинну боротьбу за бюджетні асигнування, закупівлю іноземної наукової літератури, організацію експедицій та подолання цензурних бар'єрів. Водночас у листуванні чітко простежуються приватні турботи вченого: стан його здоров'я, побутові злидні,

фінансові труднощі родини та постійні тертя з радянськими адміністраторами, які намагалися встановити тотальний контроль над його науковою школою.

Трагічним документом епохи є опублікована «Епістолярна спадщина Агатангела Кримського», зокрема її другий том, що охоплює період з 1918 по 1941 рік. У цих листах геніальність вченого-сходознавця переплітається з описом глибокої особистої трагедії та побутової безпорадності. Кореспонденція А. Кримського є важливим джерелом для вивчення психосоматичних аспектів повсякденності. Вчений детально описує прогресуючу втрату зору, фізичне виснаження від надмірної праці в неопалюваних приміщеннях та абсолютне безгрошів'я, яке в певні періоди змушувало його голодувати. Особливе місце в листах посідає постать його секретаря та помічника Миколи Левченка, чиє листування також залучене до роботи. Листи Кримського та Левченка відтворюють атмосферу тотальної самотності, ізоляції та страху, в якій опинився вчений наприкінці 1920-х років, коли радянська влада почала послідовно ліквідовувати сходознавчі інституції та репресувати його найближче оточення.

Другу велику групу опублікованих джерел становить офіційна документація радянських каральних органів, яка дозволяє поглянути на повсякденність науковців з абсолютно іншого – зовнішнього, ворожого та контролюючого боку.

У контексті аналізу офіційних матеріалів репресивно-каральної системи Радянського Союзу особливу евристичну цінність має збірне документальне видання «Українська інтелігенція і влада: зведений секретного відділу ДПУ УСРР 1927–1929 рр.», упорядковане відомим дослідником В. Даниленком. Ця публікація репрезентує унікальний за своїм інформаційним потенціалом масив щотижневих секретних оперативних зведень, які систематично готувалися співробітниками Секретного відділу Державного політичного управління для інформування вищого компартійного керівництва республіки про настрої та поведінку інтелектуальної еліти.

Специфіка та висока джерельна вагомість цих матеріалів полягають у тому, що вони фіксували академічну дійсність безпосередньо зсередини, спираючись на розгалужену мережу секретних агентів та інформаторів (осведомітелів). Останні нерідко належали до самого наукового середовища, професорсько-викладацького складу чи технічного персоналу Всеукраїнської Академії Наук (ВУАН), що дозволяло радянським спецслужбам здійснювати повний контроль за діяльністю академічних установ. Завдяки такій інфільтрації агентури, оперативні зведення детально документували найінтимніші та найприватніші простори життєдіяльності вчених, які зазвичай залишалися недоступними для офіційного діловодства. Документи фіксували приватні бесіди вчених у кулуарах та коридорах Академії, під час спільних обідів чи навіть у межах приватних квартир під час дружніх чи професійних зустрічей, перетворюючи будь-який приватний простір на об'єкт пильного поліцейського нагляду.

Окремим важливим пластом інформації, що міститься у цих зведеннях, є фіксація реального матеріального та психоемоційного стану наукової спільноти. Секретні служби прискіпливо відстежували та нотували рівень невдоволення професури поточним фінансовим забезпеченням, катастрофічними житловими умовами та якістю чи регулярністю надання академічних пайків. Через сухі звіти чекістів проривається повсякденна драма вчених, змушених балансувати між фундаментальними дослідженнями та перманентною боротьбою за фізичне виживання, що супроводжувалася побутовою неулаштованістю, примусовим ущільненням їхніх помешкань та хронічними злиднями на тлі загального економічного зламку.

Крім суто побутових труднощів, зведення ДПУ дають змогу реконструювати справжнє, нештриховане офіційною радянською пропагандою ставлення українських науковців до ключових соціополітичних та економічних процесів доби. На сторінках цих документів віддзеркалено глибокий скепсис, а подекуди й відкрите неприйняття радянських реформ

вищої школи, спрямованих на її примусову пролетаризацію та ідеологізацію, а також рефлексії інтелігенції щодо згорання Нової економічної політики (НЕПу) та форсованого наступу на приватний сектор. Особливий інтерес викликає зафіксоване чекістами амбівалентне ставлення академічної еліти до політики українізації, де аналізується весь спектр думок: від намагань використати її як легальне вікно можливостей для розвитку національної науки до тверезого розуміння її інструментального та тимчасового характеру в тактичних планах більшовицького керівництва.

Зрештою, аналізований збірник є незамінним інструментом для вивчення внутрішнього мікроклімату та соціодинаміки всередині самого наукового співтовариства. Чекістські зведення ретельно акумулювали внутрішньоакадемічні чутки, латентні чи відкриті міжособистісні конфлікти, професійне суперництво, а також будь-які прояви прихованого ідеологічного вільнодумства та латентного політичного нонконформізму. Для історика повсякденності ці матеріали відкривають можливість зазирнути за лаштунки офіційних протоколів засідань ВУАН, демонструючи живі людські взаємини, інтриги, страхи та стратегії інтелектуального опору тоталітарному тиску, що робить видання В. Даниленка фундаментальним джерелом для деконструкції радянського міфу про монолітність та ідейну лояльність підрадянської наукової еліти.

Зіставлення цих оперативних зведень ДПУ з опублікованими щоденниками С. Єфремова за ті самі календарні дні дозволяє провести унікальний крос-історичний аналіз. Ми маємо можливість побачити, як певна побутова подія чи висловлювання фіксувалися самим вченим у приватному щоденнику і як ця сама подія інтерпретувалася радянськими спецслужбами для конструювання майбутніх звинувачень у контрреволюційній діяльності.

Важливим доповненням цього сегмента джерел є слідчі та судово-слідчі матеріали Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ), оприлюднені в Електронному архіві українського визвольного руху.

Дослідження протоколів обшуків, анкет арештованих, протоколів допитів та очних ставок дозволяє детально реконструювати фінальний, репресивний етап повсякденності українських науковців у 1930-х роках. Протоколи обшуків є специфічним, але дуже інформативним джерелом для вивчення матеріальної культури: вони фіксують точний перелік майна, одягу, книг та предметів побуту, які вилучалися у вчених під час арешту, що унаочнює реальний рівень їхнього матеріального достатку. Своєю чергою, протоколи допитів відображають процес морального та фізичного зламу особистості в умовах ізолятора, показуючи, як звичне повсякденне життя вченого повністю руйнувалося під тиском тоталітарної судово-слідчої машини.

Таким чином, аналіз джерельної бази доводить її цілковиту самодостатність та високу репрезентативність для реалізації завдань магістерської роботи. Евристичний ефект досягається не просто через опис фактів із окремих книг, а завдяки критичному зіставленню двох протилежних джерельних векторів.

Суб'єктивний, глибоко особистий виклад радянської дійсності в щоденниках С. Єфремова, М. Василенка, спогадах Н. Полонської-Василенко та листах М. Грушевського й А. Кримського коригується, доповнюється та верифікується через сухий, прагматичний і поліцейський наратив секретних зведень ДПУ та матеріалів кримінальних справ СБУ. Це дозволяє вийти на рівень глибоких узагальнень, реконструювавши повсякденність українських науковців у першій третині ХХ століття як простір постійного вибору між творчим покликанням, побутовою адаптацією та боротьбою за збереження особистої та професійної гідності.

1.1. Термінологічний апарат та методологія дослідження

Поява понять «повсякдення», «повсякденність» і «побут», а також те, що вони стали окремими предметами дослідження в гуманітарних науках, є

прямим наслідком наукової кризи другої половини ХХ століття. Вона була пов'язана з відмовою від глобальних, всеохопних історичних теорій [1]. В історії ця криза проявилася у поступовому занепаді класичних академічних традицій, які пояснювали події виключно через масштабні суспільно-політичні процеси та наперед визначені цілі.

Традиційна історія зосереджувалася лише на глобальних структурах, державах та видатних політиках, розповідаючи про минуле виключно «згори». За такого підходу поза увагою залишався світ звичайної людини та її життєвий досвід. Наслідком домінування таких сухих схем стало те, що історія віддалилася від читача. Девід Кеннедайн слушно констатував, що в цей період дедалі більше істориків почали писати дедалі складнішу історію, яку читало дедалі менше людей [2].

Логічною відповіддю на цей глухий кут став поворот до людини, що зумовив появу «нової історичної науки», мікроісторії та історії повсякденності. Осмислення поняття «повсякдення» французькою школою «Анналів», насамперед у працях Фернана Броделя, зробило справжній переворот в історичній науці. Ф. Бродель перетворив вивчення побуту з другорядної теми на фундаментальний об'єкт аналізу, вписавши його у тривалі історичні процеси. Дослідник наголошував: «Дослідити речі – їжу, житло, одяг, предмети розкоші, засоби, гроші, плану селищ та міст – словом все, що слугувало людині – це єдиний спосіб відчутти її повсякденне існування» [3].

Попри тривалий розвиток напряму, визначення «повсякденності» все ще викликає суперечки, а в українській науці ці підходи лише проходять стадію осмислення та перевірки. Пітер Берк наприкінці ХХ століття пояснював ці тривалі дискусії тим, що історики просто освоюють раніше невідомі сфери суспільного життя [4].

В українській науці вагомим внеском у подолання сумнівів став аналіз структури повсякденності. Стаття В. Головка ставить питання про точне місце

історії повсякденності в сучасній науці. Розмірковуючи над тезою соціолога Норберта Еліаса про те, що ця сфера «поки що ані риба ані м'ясо» [5], дослідник доводить її цінність [6]. В. Головко пояснює, що аналіз повсякденності дозволяє перейти від одиничного до множинного – від приватних звичок конкретної людини до державних чи навіть глобальних процесів. Людина з усім її фізичним, психологічним та побутовим досвідом – з її тілом, харчуванням, мовою та світоглядом – стає головним об'єктом дослідження [7].

Нового рівня ця тема набула у працях О. Колястрок. Дослідниця руйнує застарілий стереотип про «незначущість» чи «дріб'язковість» буденності. Вона доводить, що термін «повсякдення», який довго помилково зводили лише до рутини «маленьких людей», має величезний потенціал. Саме у звичайних щоденних практиках людина соціалізується, формує свої приховані наміри, а головне – на практиці стикається з рішеннями тоталітарної влади і шукає способи до них адаптуватися [8].

Сучасна наука вимагає відмовитися від простого опису буденності. Необхідно розкривати її внутрішню структуру, приховані сенси та розглядати побут як базове середовище формування людини. На рівні міжособистісного аналізу з'являється можливість не лише відтворити життєвий шлях окремого вченого, а й створити колективний портрет цілої професійної спільноти. При цьому важливо підкреслити: соціально-побутові звички не виникають з нічого, вони засвоюються, адже людина приходить у суспільство з уже готовими нормами та традиціями.

Водночас повсякденність є динамічною системою. Вона не зводиться до автоматичних дій, а функціонує як безперервний рух, у процесі якого людина стикається з новими викликами, що потребують швидких рішень [9]. Поїздки, пошук житла, вибір одягу, релігія, дозвілля, приватне життя, виховання дітей, конфлікти на роботі – усе це елементи повсякдення. Коли ж через зовнішні причини звичний світ руйнується, повсякдення перестає бути рутиною і

перетворюється на сферу екзистенційного напруження, боротьби та духовного осмислення [10].

Таким чином, у цьому дослідженні повсякденність українських науковців розглядається як багатовимірна система. Вона включає роботу (науку, викладання, видавництво), відпочинок (культуру, спілкування, прогулянки), базове забезпечення (харчування, медицину, транспорт, комуналку), а також родинне життя та громадські зв'язки [11].

В епоху утвердження радянського тоталітарного режиму поняття «повсякдення» та «побут» зазнали ідеологічного тиску. В радянській ідеології «побут» почали розуміти як суворо контрольований уклад життя поза офіційними святами [12].

У цей час відбувається насильницьке стирання межі між приватним і публічним, а головною формою існування стає так зване «чорне повсякдення». Радянська влада знищувала простір особистої свободи. Головною ознакою і регулятором життя став тотальний страх: за своє життя і життя рідних, страх звільнення, конфіскації житла і бідності. Ситуація погіршувалася свідомим приниженням розумової праці: звичайний робітник отримував вищу зарплату і кращі продуктові картки, ніж відомий науковець.

Нарешті, постійне очікування публічного цькування у пресі та тавро «буржуазного спеціаліста» деформували психіку. Цей психологічний тиск паралізував волю і творчу енергію, ставши головним інструментом більшовиків у боротьбі з українською науковою інтелігенцією.

Методологічний інструментарій дослідження

Об'єктивне вивчення життя українських вчених у 1900–1930-х роках потребує комплексного підходу. Дослідження спирається на базові історичні принципи, серед яких ключовим є принцип історизму. Він вимагає вивчати побут і психологічний стан науковців у динаміці, на тлі масштабних подій: Першої світової війни, революцій, НЕПу та сталінізації.

Не менш важливим є принцип об'єктивності, який вимагає відмовитися від ідеологічних оцінок чи засудження людей минулого. Цей принцип орієнтує історика на критичний аналіз документів і уникнення оцінки минулого за сучасними мірками. Принципи цілісності вимагають досліджувати українську професуру як єдину групу в усіх її проявах – від розміру пайка до психологічних криз. Також фундаментальним є **принцип антропоцентризму**, який переносить фокус дослідження з абстрактних державних структур безпосередньо на людину з її щоденними потребами. Додатково залучено **принцип багатоперспективності**, що дозволяє оцінювати одні й ті самі явища з різних ракурсів: очима вченого-жертви, пересічного обивателя та каральної системи.

У роботі було застосовано розгалужену систему методів. Загальнонаукові методи аналізу та синтезу дозволили розібрати складні тексти на окремі деталі (житло, витрати, хвороби), а потім зібрати їх у цілісну модель академічного життя. Метод порівняння дозволив зіставити досвід різних поколінь вчених, виявивши загальні та індивідуальні стратегії виживання. Водночас **історико-типологічний метод** дав змогу класифікувати різні моделі поведінки інтелігенції (відкритий опір, конформізм, «внутрішня еміграція»), а також систематизувати форми репресивного та побутового тиску.

Спеціальні історичні методи пов'язали аналіз із часом та простором. Завдяки історико-хронологічному методу вдалося простежити перехід від відносної стабільності до умов терору. Ретроспективний метод допоміг працювати зі спогадами, відсіюючи пізніші емоції та оцінки. Синхроністичний метод дозволив порівняти становище вчених у Києві, Харкові та Одесі, показавши нерівномірність радянської політики. Історико-системний метод дозволив розглядати наукову спільноту як частину суспільства, що перебувало під тиском тоталітаризму.

Елементи **мікроісторичного аналізу** надали можливість сфокусуватися на окремих щоденних епізодах (наприклад, процес отримання продуктової

картки чи пошук дров), щоб через ці дрібні деталі розкрити механізми функціонування всієї радянської системи.

Міждисциплінарні методи допомогли заглибитися у психологію та культуру. Біографічний метод дозволив детально вивчити життєвий шлях окремих вчених. Цей підхід доповнили просопографічним (колективним) методом, який створює загальний портрет української професури на основі масових даних. Завдяки цьому вдалося реконструювати зв'язки між вченими і простежити, як бідність руйнувала їхнє здоров'я. Соціально-психологічний метод дозволив вивчити ментальні стани та емоційні кризи (страх, депресію, апатію) під впливом постійної загрози репресій. Залучення **гендерного підходу** дозволило виявити специфіку чоловічого та жіночого досвіду в академічному середовищі, зокрема подвійний тягар жінок-науковиць у поєднанні професійної діяльності та боротьби за фізичне виживання родини.

Важливими стали і джерелознавчі методи. Їх застосували для роботи з документами особистого походження та судово-слідчими справами спецслужб. Критичний аналіз джерел допоміг перевірити їхню справжність, з'ясувати мотиви створення та розшифрувати натяки в текстах, написаних в умовах жорсткої цензури. Для глибшого прочитання текстів застосовано **герменевтичний метод** – мистецтво тлумачення прихованих смислів. Він виявився незамінним для розкодування «езопівської мови» в особистому листуванні вчених та деконструкції специфічної бюрократичної мови документів спецслужб.

Залучені матеріали особового походження поділяються на три групи: спогади (мемуари), щоденники та листування. Кожен із цих видів вимагає свого підходу.

Спогади є найбільш суб'єктивними. Вони пишуться через багато років після подій, коли автор уже знає наслідки і несвідомо підлаштовує під них розповідь. Оцінка минулого в мемуарах часто спотворюється під впливом часу, особистих симпатій чи бажання виправдати себе. Крім того, спогади

орієнтовані на публіку, тому їх доводиться ретельно перевіряти через інші документи.

Щоденники фіксують реальність інакше. Їхня головна перевага – вони пишуться в момент подій. У них майже немає аналізу з позиції майбутнього, що забезпечує точність і правдиво передає емоції та шок автора. Оскільки щоденник пишеться лише для себе, рівень самоцензури в ньому мінімальний. Це робить його найнадійнішим джерелом для вивчення справжніх настроїв і побутових проблем вченого.

Листування – це діалог. На відміну від щоденника, лист орієнтований на іншу людину, тому його відвертість залежить від стосунків між адресатами. Листи допомагають відтворити мережу професійних зв'язків. Навіть в умовах цензури еліта примудрялася обговорювати в листах політику та науку, ховаючи свої думки за натяками.

Унікальність особистих записів доби тоталітаризму полягає в тому, що вони залишилися чи не єдиним місцем чесності. Вони були не просто описом подій, а інструментом збереження власного «я» – можливістю бути чесним із собою, а не з партією [13].

В умовах диктатури мемуари та щоденники вчених були формою інтелектуального опору. О. Коляструк справедливо вважає такі документи проявом боротьби особистості проти тоталітарної держави [14]. Саме через цей індивідуальний опір видатні вчені (С. Єфремов, М. Грушевський, А. Кримський та інші) змогли зберегти для нащадків справжні реалії радянського терору.

Найскладнішими джерелами є судово-слідчі справи та оперативні документи спецслужб (ДПУ–НКВС). Працювати з ними вкрай важко, адже вони створювалися каральною машиною з метою дискредитації та знищення людей.

Методологія роботи з цими справами базується на принципі руйнування поліцейського нарративу. Історик має сприймати їх не як правду, а як

ідеологічний інструмент. Протоколи допитів є результатом насильства, де відповіді часто вибивалися силою. Тому головне завдання – витягнути зі справи лише сухі факти: біографічні дані, родинні зв'язки та елементи побуту.

Наприклад, протоколи обшуків та списки конфіскованого майна є чудовим джерелом з історії побуту. Вони точно фіксують кількість одягу, меблів, книг чи грошей. Аналіз цих списків показує реальний рівень достатку чи зубожіння наукової еліти.

Своєю чергою, секретні донесення агентів ДПУ потребують постійної перевірки. У цьому дослідженні застосовується перехресний аналіз: донос агента на вченого порівнюється з особистим щоденником цього ж вченого за той самий день. Це дозволяє побачити різницю між справжніми думками людини, її поведінкою на публіці та тим, як це перекручували спецслужби. Такий підхід руйнує радянські міфи і детально показує світ щоденного виживання, прихованого опору та страху української професури.

РОЗДІЛ 2

ПРОФЕСІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ТА КОМУНІКАЦІЯ НАУКОВЦІВ

2.1. Зміна умов та правових рамок науково-педагогічної діяльності у першій третині ХХ століття.

У першій третині ХХ століття Київ упевнено утримував статус не лише великого адміністративно-політичного центру, а й провідного осередку інтелектуального, культурного та наукового життя України. Попри поразку українських національно-визвольних змагань 1917–1921 років та наступне перенесення столиці радянської республіки до Харкова, у місті зберігся потужний кадровий потенціал. Ключовим фактором консолідації інтелектуальних сил стало функціонування Всеукраїнської академії наук (ВУАН) – інституції, яка задумувалася як найвища наукова установа нації, покликана об'єднати дослідників навколо розбудови вітчизняного гуманітарного та природничого знання [1].

Однак характер взаємин між новою більшовицькою владою та академічною спільнотою з самого початку відзначався глибокою внутрішньою суперечливістю. З одного боку, радянське керівництво потребувало високої кваліфікації «буржуазних спеціалістів» для реалізації власних модернізаційних та господарських проєктів. З іншого – режим убачав у старій професурі носія опозиційних ідеологій та головного виразника української національної ідеї. У цьому контексті «друге народження» Академії наук України в руках більшовицької влади мало на меті не стільки стимулювання вільного наукового пошуку, скільки концентрацію та інституціоналізацію інтелектуальної еліти в межах єдиного, чітко контрольованого простору. Як слушно зазначає дослідниця Н. Яковенко, цей крок радянського керівництва став зручним засобом зосередження всіх вчених в одному приміщенні задля забезпечення максимального та всебічного нагляду за їхньою діяльністю [2].

Попри системний зовнішній тиск, у стінах ВУАН у 1920-х роках розгорнулася кропітка й методологічно глибока робота, спрямована на творення модерної вітчизняної науки. Науковці здійснювали масштабний перегляд раніше домінуючих імперських історичних концепцій, розробляли складні питання національного мовознавства, літературознавства та природничих дисциплін, прагнучи гідно представити українське знання у світовому академічному просторі.

Концептуальні зміни у структурі наукового повсякдення збіглися із загальноєвропейським трендом так званої «практизації» науки. Процес індустріалізації та радянського державного будівництва вимагав негайної віддачі від теоретичних досліджень, що зумовило ліквідацію класичної університетської автономії та переорієнтацію вищої школи на мережу вузькоспеціалізованих науково-дослідних установ та інститутів. Цей злам породив нову масову соціо професійну категорію – «наукового співробітника», чий статус, на відміну від дореволюційного професора, повністю залежав від державної атестації, фінансування та політичної лояльності. Політика більшовицького режиму щодо осіб інтелектуальної праці пройшла стрімку еволюцію від тактичного загравання в період ранньої «українізації» до системної маргіналізації та відкритого цькування.

Із приходом радянської влади у розмірене, традиційне життя київської наукової еліти було внесено радикальні й деструктивні зміни [3]. Академічне середовище було позбавлене суверенного права на автономну професійну діяльність та самоврядування. Замість цього влада запустила масштабну програму «перевиховання» та ідеологічної переплавки дореволюційної інтелігенції [4]. Тоталітарна система крок за кроком експропріювала не лише соціополітичні та економічні функції суспільства, а й агресивно втручалася у приватну сферу індивіда.

Водночас у першій половині 1920-х років радянська пропаганда вміло використовувала гасла національно-культурного відродження, перетворивши

Академію наук на привабливий інтелектуальний магніт. Повіривши в демагогічні декларації більшовицького керівництва про свободу наукової творчості, до Києва почали повертатися вчені з еміграції та регіонів. Проте реальність виявилася трагічною. Партійно-радянська ідеологія, спрямована на конструювання уніфікованого соціуму, послідовно ліквідувала статус наукової інтелігенції як провідного репрезентанта національних інтересів. Більшість академіків – людей похилого віку, обтяжених родинними обов'язками, хронічними хворобами та звичками дореволюційного побуту – з перших років встановлення радянського режиму опинилися перед жорстокою потребою щоденного фізичного та морального пристосування до агресивного зовнішнього середовища [5].

Поряд із наростаючими ідеологічними обмеженнями, першочерговою проблемою для київських науковців у 1920-х роках став катастрофічний занепад професійного та побутового укладу життя. Політика радянської влади, задекларована як курс на ліквідацію майнової нерівності та побудову безкласового соціалістичного суспільства, призвела до цілковитого зuboжіння інтелектуальної верстви. Замість обіцяної соціальної справедливості постала реальність загальних злиднів, де інтелектуальна праця була практично знецінена, а провідні вчені змушені були займатися важкою фізичною працею задля елементарного фізичного виживання [6, 7].

Цей трагічний злам у повсякденні професури детально зафіксувала у своїх спогадах відома дослідниця Н. Полонська-Василенко, яка наголошувала, що міське життя в пореволюційні роки швидко втрачало ознаки цивілізованості. Вона згадувала, як столиця поступово вмирала, а ті мешканці, яким ще вистачало фізичних сил, вирушали до навколишніх сіл. Там вони намагалися обміняти свої хатні речі та цінності, що стрімко знецінювалися в умовах розрухи, на бодай якісь продукти харчування, вартість яких на ринках невпинно зростала [8].

Нестерпні матеріальні умови спровокували першу хвилю масової деградації наукового простору: частина вчених емігрувала за кордон, інші, маючи родинні зв'язки у провінції чи сільській місцевості, поспіхом залишали Київ, рятуючись від хронічного недоїдання та холоду. Ті ж науковці, які залишалися в місті, змушені були повністю відкладати наукові дослідження та братися за некваліфіковану ручну працю. В умовах гіперінфляції та руйнації грошової системи лише сокира, лоток перекупника чи ручний візок ставали реальними інструментами забезпечення родини харчовим пайком.

Процес радикальної та стрімкої зміни професійних ролей, який став захисною реакцією академічної спільноти на соціоекономічні експерименти влади, яскраво змальовано у мемуарній спадщині Н. Полонської-Василенко. Мемуаристка зазначала, що знаний математик, професор Б. Букреєв разом зі своїм зятем Б. Толпигою заробляли на життя тим, що тягали ручним візком дрова від річкової пристані для численних замовників. Водночас видатний мистецтвознавець і фахівець з античності С. Гіляров був змушений ходити по приватних подвір'ях і рубати дрова. Відомий дослідник літератури О. Назаревський із дружиною продавали гарячий чай просто з лотка на Єврейському базарі, а блискучий лектор, академік Ф. Шмідт власноруч варив крохмальний клей у відрі, аби самостійно розклеювати на стовпах афіші про власні публічні виступи, які згодом проводив на найвищому академічному рівні [9]. Ці факти свідчать про глибоку соціальну декваліфікацію та примусовий демонтаж колишнього елітарного статусу вчених, коли світові імена в галузі математики, мистецтвознавства чи філології маргіналізувалися до рівня чорноробів.

Особливо драматичним у цих координатах було становище жінок-науковців, які не мали додаткових джерел підтримки й змушені були самотужки долати побутовий хаос. Унікальним его-документом, що розкриває цю психологічну та екзистенційну кризу, є лист співробітниці УАН, мовознавця О. Андрієвської до академіка А. Кримського від 26 грудня 1920

року. У ньому Ольга Трохимівна з граничною відвертістю описує деструкцію надій, які живили інтелігенцію на початку революційних перетворень. Дослідниця зізнавалася, що раніше жила мріями про поїздку в село, де сподівалася знайти вдосталь хліба і наїстися досхочу. Вона скаржилася, що, окрім мізерної академічної платні, не має жодних інших доходів чи сторонньої допомоги. Дописувачка підкреслювала, що в перші роки матеріальну скруту було легше терпіти завдяки надії на краще майбутнє, яке тримало її духовно. Однак із часом будь-яке терпіння вичерпалося, і на його місце прийшло гостре, болюче бажання вирватися з постійного холоду, бруду та темряви, повернувшись до нормального, гідного людського існування [10].

Ці рядки яскраво демонструють межу духовного зламу, коли побутова неупорядкованість, хронічний голод та інформаційна ізоляція починали домінувати над професійними та творчими інтенціями дослідника.

Поступове руйнування звичного інтелектуального середовища під впливом жорсткої боротьби за біологічне виживання неминуче призводило до звуження духовних запитів та моральної деформації спільноти. Н. Полонська-Василенко зі скорботою фіксувала процеси вимушеної матеріалізації інтересів академічних кіл у Києві на початку 1920-х років. Вона зазначала, що провідним науковцям та відомим суспільним діячам доводилося витратити всі свої сили на просте біологічне виживання. За її спостереженнями, у середовищі інтелігенції почали ширитися дріб'язкові чутки, а коло інтересів багатьох освічених людей неминуче звузилося до рівня ринкових торговців. Зберегти потяг до високого духовного життя і водночас мужньо витримувати щоденні жахи тогочасного побуту вдавалося лише одиницям [11].

Повсякденна дійсність вимагала від вченого постійного компромісу між збереженням людської гідності та необхідністю інтегруватися у радянські постачальницькі структури.

Проте навіть серед загальної апатії та побутової руїни залишалися постаті, які демонстрували зразки стоїчного служіння науці. Яскравим

прикладом особистісного нонконформізму та послідовного захисту академічних стандартів в умовах тотального неприйняття радянського ладу був видатний публіцист, літературознавець та академік С. Єфремов [12]. Його щоденникові записи є неоціненним джерелом для реконструкції фінансового колапсу, в якому опинилася тогочасна наука. Державні видавництва, монополізувавши ринок, фактично заблокували можливість отримання чесного гонорару, про що С. Єфремов із гіркотою писав у своїх нотатках. Він скаржився на катастрофічну ситуацію з виплатами, зазначаючи, що жодна з інституцій, включно з Державним видавництвом та профільними редакціями, не виплачувала зароблених коштів. Після довгих днів поневірянь інстанціями він так і не зміг отримати належних йому грошей. Замість реальної оплати праці керівники видавництв лише демонстрували листування з харківським урядом, у якому відверто визнавали своє банкрутство та благали про фінансову допомогу, тоді як виділені державні кошти, за переконанням академіка, безслідно розкрадалися чи витрачалися на інші потреби чиновниками [13].

Не менш катастрофічним було й фінансове забезпечення самої Академії наук. Декларативні заяви більшовиків про щедру підтримку культури та науки на практиці оберталися тотальним недофінансуванням. Бюджетні кошти, які виділялися центральними органами з Харкова, або урізалися в кілька разів, або розчинялися в бюрократичних лабіринтах. У щоденниковому записі від 8 липня 1924 року Сергій Олександрович фіксує цю фінансову задуху. Вчений зауважував, що ситуація з грошми стала ще гіршою, ніж на старті так званої «грошової реформи», порівнюючи фінансовий стан із суцільним вакуумом. Він наводив приклад, коли на ремонтні потреби Академії столичне керівництво замість необхідних тридцяти тисяч карбованців надіслало лише три тисячі, яких катастрофічно не вистачало для вирішення жодних господарських проблем. Водночас держава систематично затримувала виплату заробітної плати співробітникам, проте не забувала регулярно стягувати з них

різноманітні податки та обкладати штрафами, що Єфремов іронічно називав специфічною фінансовою політикою [14].

Уже з середини 1920-х років навколо С. Єфремова почало стискатися кільце оперативної уваги органів ДПУ, що створювало перманентне психологічне напруження й деформувало його повсякденний емоційний стан. Проте, попри постійне очікування арешту та матеріальну скруту, вчений демонстрував вражаючу працездатність: він брав активну участь у підготовці фундаментального «Словника української мови» Б. Грінченка, спільно з А. Кримським редагував академічний «Російсько-український словник» [15].

Утім, написання фундаментальної праці в радянських реаліях першої третини ХХ століття ще не гарантувало її виходу у світ. Одним із найефективніших інструментів деформації та «перевиховання» наукового простору стала тотальна політична цензура, запроваджена більшовиками з перших днів утвердження режиму. Будь-які дослідження, що не вкладалися в догматичні рамки марксистської методології, таврувалися як «буржуазна ідеологія». Влада послідовно перекривала канали поширення об'єктивної інформації, піддаючи ретельному політичному контролю кожен статтю, монографію чи збірник документів [16].

Окрім суто ідеологічного диктату, серйозною перешкодою для видавничої діяльності ВУАН став хронічний дефіцит елементарних матеріальних ресурсів. В академічних установах катастрофічно бракувало паперу, якісного чорнила та друкарських потужностей [17]. Науковці змушені були виявляти винахідливість, використовуючи для фіксації своїх відкриттів та написання чернеток зворотні боки старих театральних афіш, календарних аркушів, поштових конвертів та випадкових паперових обрізків [18]. Н. Полонська-Василенко згадувала, як у першій половині 1920-х років в академічних інституціях накопичувалися десятки безцінних рукописів, які не могли побачити світ через технічний колапс. За її словами, видавничий процес ішов украй важко: протягом кількох років з великими перебоями вдалося

випустити лише кілька томів наукових записок першого відділу. Для їх друку використовували папір найнижчої якості, проте навіть у такому вигляді вихід кожної нової книги ставав для академічної спільноти справжнім святом і великим досягненням [19].

Ці проблеми мали загальноакадемічний характер, про що свідчить і лист секретаря ВУАН А. Кримського до академіка Д. Багалія від січня 1923 року, де чітко артикульовано фінансову безпорадність інституції перед лицем державної бюрократії. Агатангел Юхимович скаржився колесі на гостру нестачу паперу, наголошуючи, що уряд, формально передавши Академії друкарські потужності, не забезпечив їх ані витратними матеріалами, ані коштами на їх придбання. Через це всі наукові праці видавалися виключно завдяки тому, що самі автори жертвували свої запаси паперу, або ж секретар Академії був змушений купувати його за власні кошти, зароблені випадковими підробітками [20].

Ці факти наочно демонструють, що радянська влада свідомо використовувала матеріальний дефіцит як прихований важіль тиску на лояльність наукових кіл.

Умови, в яких доводилося працювати київським інтелектуалам у зимові місяці початку 1920-х років, межували з людськими можливостями. Проте відданість своїй професійній місії змушувала їх продовжувати дослідження за будь-яких обставин. Сучасники згадували, що наукова робота проходила у крижаних кімнатах, де вчені сиділи у верхньому одязі, теплих шапках та шарфах. Через відсутність нормальної канцелярії їм доводилося писати чорновики на шматках картону, розірваних конвертах чи тильних сторонах календарів. Замість справжнього чорнила використовували саморобну суміш із розчиненого у воді грифеля хімічних олівців, яку доводилося постійно зігрівати власним диханням, щоб вона не замерзла. Ситуація ускладнювалася тим, що держава місяцями не виплачувала заробітну плату, а коли знецінені

гроші все ж доходили до науковців, на них уже майже нічого не можна було купити через ринкову гіперінфляцію [21].

Деяке відносне поліпшення умов праці та стабілізація повсякденного життя відбулися в період запровадження Нової економічної політики (НЕПу), коли на ринках з'явилися продовольчі та промислові товари. Проте, як свідчать его-документи, цей позитивний вплив практично не торкнувся фундаментальної науки. Н. Полонська-Василенко підкреслювала очевидну майнову та соціальну дискримінацію інтелектуальної праці порівняно з панівним класом пролетаріату. Вона відзначала, що хоча нова економічна політика загалом позитивно вплинула на економіку та дещо стабілізувала життя в країні, співробітники Всеукраїнської академії наук майже не відчули цього покращення. Попри те, що зарплату почали виплачувати, її розмір був настільки мізерним, що науковці опинилися у значно гіршому фінансовому становищі, ніж звичайні фабричні робітники. Ступінь цього зубожіння був настільки очевидним, що після повернення з еміграції академік Михайло Грушевський був вражений умовами праці колег і назвав фінансовий стан Академії на початку другої половини 1920-х років абсолютно катастрофічним [22].

Паралельно з економічним тиском радянська влада розпочала планомірний наступ на кадровий склад Академії з метою швидкого встановлення повного політичного контролю над київським науковим осередком. Одним із головних інструментів цього наступу стало радикальне скорочення кількості штатних посад, що автоматично позбавляло сотні вчених гарантованого пайка та заробітної плати. Якщо у 1921 році в структурах ВУАН налічувалося 606 штатних співробітників, то внаслідок цілеспрямованих чисток та реорганізацій до 1924 року їхня кількість зменшилася до критичної позначки – 60 осіб [23].

Водночас у кулуарах Академії продовжувала працювати величезна кількість позаштатних працівників, чисельність яких сягала 1 тисячі осіб. За

свідченнями А. Кримського, ці люди роками працювали абсолютно безкоштовно, ба більше – з власних мізерних неофіційних прибутків вносили грошові пожертви на підтримку життєдіяльності академічних інституцій. Головним рушієм такої самопожертви та безпрецедентної консолідації наукового середовища було внутрішнє, глибоко усвідомлене прагнення працювати заради збереження та розвитку української культури. Саме ця жертвовність і зумовила короткочасне, але надзвичайно яскраве піднесення, відоме в історіографії як «ренесанс української науки» 1920-х років [24].

Таким чином, із остаточним закріпленням радянського тоталітарного режиму традиційний, багато в чому патріархальний уклад життя українських науковців, базовими цінностями якого були академічний лібералізм, методологічний індивідуалізм та неприйняття агресивних революційних доктрин, був насильницьки підкорений державній машині. Радянська влада вийшла далеко за межі суто політичного та економічного контролю, здійснивши експропріацію професійної, культурної та особистісної сфер життя інтелектуальної еліти.

Розуміння партійним керівництвом того факту, що стара професура не піддається швидкій ідеологічній переплавці за допомогою суто адміністративних методів, зумовило поступовий перехід від «ліберальної лінії» до системного залучення карально-репресивного апарату. Повсякденна реальність вченого першої третини ХХ століття виповнилася хронічними фінансовими кризами, штучним блокуванням наукових праць, які не відповідали марксистським канонам, та потребою радикальної зміни життєвих стратегій. Видатні уми нації змушені були замінювати перо сокирою чи лотком перекупника, витрачаючи творчу енергію на щоденне біологічне виживання.

Навіть ВУАН як провідний науковий центр республіки опинилася за межею бідності – без опалення, належного фінансування та елементарного канцелярського забезпечення. Цей стан матеріальної руїни був свідомим

наслідком більшовицької політики радянзації науки, яка ставила за мету повне підпорядкування дослідницького процесу догматам марксизму-ленінізму. Ті представники академічної спільноти, які відмовлялися від ідеологічного конформізму та намагалися зберегти вірність принципам об'єктивного наукового аналізу, були приречені тоталітарною системою на бідність, професійну ізоляцію та повне нівелювання результатів їхньої багаторічної праці.

2.2. Корпоративна культура та наукові зв'язки в академічному середовищі.

Образ інтелігента як представника інтелектуальної праці на зламі ХІХ–ХХ століть та в перші десятиліття радянської влади визначався не лише рівнем освіти, колом читання чи соціокультурними цінностями. Важливою, якщо не визначальною складовою його ідентичності було активне підтримання корпоративних відносин у професійному колі, формування специфічних неформальних мереж взаємодії та суворе дотримання етикету приватного спілкування. У часи радикальних суспільно-політичних зламів, коли офіційні канали комунікації піддавалися жорсткій цензурі або інструменталізувалися новою владою, саме приватна кореспонденція ставала тим відносно безпечним, автономним простором, де людина могла зберегти власну індивідуальність, відверто висловити емоції, рефлексії та надії.

У контексті методології історії повсякденності та мікроісторичного аналізу епістолярій є неоціненним, першорядним джерелом. На відміну від офіційних документів радянської доби, які часто створювалися за заздальгідь визначеними ідеологічними лекалами та мовними штампами, на сторінках приватних листів проступає «жива» історія – справжнє, нелаковане ставлення сучасників до трансформації суспільного ладу. В епістолярних текстах фіксуються найдрібніші, але засадничі подробиці академічного побуту: від

хронічного браку фінансування та матеріально-побутових труднощів до психосоматичних наслідків постійного стресу, стану здоров'я вчених та реального, часто прихованого від сторонніх очей характеру зв'язків між колегами, вчителями та учнями.

Науковці та професорсько-викладацькі кадри як окрема суспільно-професійна група традиційно прагнули до збереження своєї корпоративної автономії та внутрішньої солідарності. Дореволюційна модель університетської та академічної корпоративності базувалася на засадах поваги до наукового авторитету, взаємовиручки та чітких морально-етичних орієнтирів. Проте після 1917 року, в умовах ліквідації незалежної преси, руйнації звичної інфраструктури, запровадження тотальної цензури та дезорганізації поштового зв'язку, збереження цих корпоративних взаємозв'язків перетворилося з питання професійного етикету на стратегію фізичного та інтелектуального виживання. Особисті контакти та приватне листування залишалися чи не єдиним джерелом отримання верифікованої інформації про долю колег, які опинилися по різні боки фронтів громадянської війни чи в еміграції, а також про реальний стан справ у наукових центрах.

Товариські та професійні відносини в науковому середовищі досліджуваного періоду зазвичай викристалізовувалися на ґрунті спільних дослідницьких інтересів, світоглядних позицій та ідейних переконань. Такі зв'язки, виникнувши у студентські чи приват-доцентські роки, часто зберігалися протягом усього життя, трансформуючись у тривалі наукові тандеми. Водночас обставини особистих знайомств і формування сімейних союзів у науковому середовищі нерідко залежали від випадкових соціокультурних факторів, але згодом безпосередньо впливали на вектор наукової діяльності обох сторін.

Яскравим прикладом того, як особисті стосунки інтегрувалися в процеси інституціоналізації науки, є життя Михайла Грушевського. Свою майбутню дружину, народну вчительку Марію Сильвестрівну Вояківську (1868–1947

рр.), він зустрів у львівський період своєї діяльності. Цей шлюб став не просто сімейним союзом, а справжнім партнерством: Марія Сильвестрівна активно допомагала чоловікові у розбудові Наукового товариства імені Шевченка, займалися перекладами, редагуванням та веденням ділової документації, забезпечуючи надійний тил для його масштабних історичних проєктів.

Не менш доленосною, сповненою драматизму та інтелектуальної синергії була історія взаємин Наталії Полонської та Миколи Василенка. Їхнє перше знайомство відбулося ще в стінах Фундукліївської жіночої гімназії в травні 1897 року [1]. Для Миколи Прокоповича, відомого історика та правника, викладання в гімназії було вимушеним кроком, викликаним пошуком заробітку після того, як через прогресуючу важку хворобу він тимчасово не зміг скласти магістерські іспити в університеті. Наталя Дмитрівна тоді лише починала свій шлях у вищій освіті та науці. Ця зустріч не мала негайного продовження, і наступного разу доля звела їх лише у 1909 році на засіданнях «Общества любителей социальных знаний», де М. Василенко очолював правничу секцію, а Н. Полонська вже брала активну участь у наукових дискусіях. У мемуарних нарисах Наталі Дмитрівни міститься детальний опис того, як змінилися зовнішність та внутрішній стан її колеги за цей тривалий проміжок часу: вона зауважила, що він помітно змужнів і постарів, змінив форму бороди на іспаньолку, а його скроні покрила густа сивина, проте погляд науковця залишався напрочуд теплим, приязним і сповненим життєвої енергії, що викликало у неї щиру радість у відповідь [2]. Поступово їхнє професійне спілкування, що базувалося на спільному інтересі до історії Гетьманщини та джерелознавства, переросло у глибоке приватне почуття.

Проте шлях до офіційного оформлення їхніх стосунків припав на період колосальних соціально-політичних потрясінь. Прихід до влади більшовиків ознаменувався радикальним переглядом традиційних буржуазних уявлень про інститут родини та шлюбу. Запровадження радянським законодавством

спрощеної процедури розлучень та нівелювання релігійного шлюбу зумовили глибоку кризу патріархальних сімейних цінностей у суспільстві. Цей процес зачепив і родину М. Василенка, призвівши до остаточного розриву його важкого першого шлюбу з Оленою Борисівною. На противагу загальній тенденції до дестабілізації сімейних зв'язків, стосунки Миколи Прокоповича та Наталі Дмитрівни в умовах воєнного комунізму та перших років НЕПу лише міцнішали. Починаючи з 1920 року, коли матеріальне становище київських професорів було катастрофічним, вона стала постійним гостем і помічником у його квартирі, а у квітні 1923 року вони офіційно побралися.

Внутрішній світ науковця, його передвесільні переживання, відчуття глибокої моральної виснаженості, самотності та водночас відчайдушний пошук емоційної опори в понівеченому пореволюційному просторі 1921–1923 років детально розкриває лист М. Василенка до нареченої від 3 березня 1923 року [3]. Цей документ є класичним его-текстом, який демонструє, як важко стара інтелігенція переживала необхідність внутрішньої ламання власної індивідуальності, професійних звичок та академічної манери задля збереження елементарної можливості працювати в радянських наукових установах.

У цьому листі Микола Прокопович із глибоким щемом згадував її слова про те, що тепер життя знову набуло сенсу, і зізнавався, що ласкавий та ніжний погляд її очей назавжди закарбувався в його пам'яті, даруючи йому колосальний приплив життєвих сил та усвідомлення особливої місії, яку доля поклала на нього у ставленні до коханої жінки [4].

Водночас цей текст є важливим свідченням формування особливої захисної психологічної стратегії – вміння інтелігенції мімікрувати, приховувати власні почуття від соціуму, оскільки будь-яке відкрите виявлення внутрішньої драми чи ідеологічної невідповідності загрожувало негайним звільненням з роботи або арештом. Микола Василенко з тривогою зазначав з приводу іншого, отриманого від Наталі Дмитрівни листа.

Вчений відверто писав про гнітючий і шокуючий ефект від її послання, щиро не розуміючи, як вона зважилася довірити паперу такі трагічні рефлексії. Його жахала думка про те, що під час їхньої особистої зустрічі напередодні Наталя Дмитрівна трималася абсолютно спокійно, не видавши жодним словом чи натяком тієї колосальної душевної драми, яку їй довелося переживати наодинці з собою [5].

Глибинна причина цієї прихованої драми полягала в тому, що Н. Полонська в цей час важко хворіла. В умовах тотальної руйнації міської медичної інфраструктури, відсутності якісних медикаментів та повноцінного харчування, коли лікарям доводилося розраховувати виключно на природний імунітет пацієнта, жінка тимчасово втратила надію на одужання і психологічно готувалася до смерті.

Проте саме створення міцного родинного мікросвіту ставало для вчених тією єдиною автономною нішею, де вони знаходили сили для продовження інтелектуальної праці, що чітко артикульовано у листах Василенка. Микола Прокопович наголошував, що попереду на них чекає тривала наукова робота і життєва боротьба, а саме усвідомлення постійної присутності коханої поруч дарує йому піднесений, радісний та бадьорий настрій. Незважаючи на щоденну виснажливу міську метушню, він брався за дослідження з щасливою думкою про те, що Наталя Дмитрівна у цей самий час працює десь зовсім поряд, буквально у сусідній кімнаті.

Він завершував це послання оптимістичним твердженням, що попри все варто жити й творити науку. Сучасники у своїх спогадах незмінно відзначали надзвичайну особистісну м'якість, ласкавість Миколи Прокоповича, його інтелігентну делікатність та схильність ідеалізувати оточуючих людей. На тлі цих характеристик особливо моторошним і трагічним постає усвідомлення того, що всього за кілька років радянська тоталітарна каральна машина змогла повністю розчавити цю людину, позбавивши її залишків життєвого оптимізму

під час сфабрикованого процесу над «Київською обласною організацією Центру дій».

В умовах системної кризи, яка супроводжувала перші десятиліття радянської влади, професійні знайомства швидко переростали у тривалі зв'язки взаємодопомоги. В періоди хронічних матеріальних злиднів, спалахів епідемічних хвороб чи перших хвиль політичних репресій саме колеги, об'єднані почуттям професійної та станової «корпоративної солідарності», ставали на захист один одного, нівелюючи ідеологічні розбіжності перед обличчям загрози знищення.

Еталоном такої міжрегіональної академічної взаємодії можуть слугувати стосунки Михайла Грушевського та відомого історика церкви Костянтина Харламповича. Їхнє зближення відбулося в складних умовах Першої світової війни, під час адміністративного заслання М. Грушевського російською владою до Казані (1915–1916 рр.), де К. Харлампович працював професором місцевого університету і надав опальному українському колезі суттєву допомогу в організації побуту та доступі до наукових фондів.

Ця послуга не була забута. Згодом, у 1919 році, коли М. Грушевський очолював Українську академію наук (УАН), саме за його активного сприяння та авторитетного представлення К. Харламповича обрали дійсним членом академії. Михайло Сергійович проявив максимальну корпоративну та людську солідарність, коли у 1927 році, на початку згортання політики «українізації», Харламповича за безпідставними звинуваченнями виключили зі складу ВУАН і без належного судового розгляду заслали на три роки до Оренбурга, а згодом перевели до віддаленого містечка Тургай [6].

Аналіз їхнього епістолярного діалогу свідчить, що М. Грушевський цілеспрямовано не давав К. Харламповичу втратити наукову кваліфікацію та інтелектуальний тонус у засланні. Він регулярно надсилав йому нові видання, координував його дослідницьку роботу, залучав до написання статей та рецензій для академічного часопису «Україна», сприяв виплаті гонорарів

через структури ВУАН та всіляко заохочував його до самостійного глибокого вивчення української мови для подальшої інтеграції в українознавчий науковий дискурс [7]. У радянській повсякденності через зростаючу ворожість ідеологічного оточення та підозрілість офіційних інституцій такі неформальні мережі підтримки ставали дедалі міцнішими.

Не менш інтенсивним та інформативним у контексті вивчення наукового побуту доби НЕПу було листування Н. Полонської-Василенко з відомим архівістом Давидом Златковським. Головним предметом їхньої кореспонденції були питання координації архівної справи, пошуку джерел та публікації наукових праць. Через високу завантаженість та прогресуючі хвороби Давида Златковського обов'язки з ведення ділового та приватного листування часто перебирала на себе його донька Ніна. Листи з цього архівного комплексу сповнені зворушливої взаємної довіри та детальних описів повсякденних турбот: наприклад, у посланні від 30 жовтня 1924 року Ніна Златковська детально розповідала про свою нещодавню поїздку до Ленінграда, скаржилася на застуду через погану погоду і щиро цікавилася станом здоров'я Наталі Дмитрівни, окремо згадуючи про дефіцит необхідних ліків у київських аптеках [8].

У листі до самого Д. Златковського, датованому 1925 роком, Наталя Дмитрівна подає порівняльний аналіз умов життєдіяльності та наукової праці вчених у двох найбільших центрах тогочасної УСРР – тогочасній столиці Харкові та історичному центрі Києві. Наталя Дмитрівна стверджувала, що найкращим та безальтернативним місцем для них є виключно Київ, де поєднуються можливості для плідної праці, звичне життя та доступ до перевірених лікарів. Проте у разі неможливості залишатися в Києві, за аналогічними критеріями наукового розвитку, медичного обслуговування та фінансового забезпечення, суттєву перевагу слід було віддати Харкову, тоді як інші міста значно поступалися цим двом центрам за рівнем зручностей [9].

Цей фрагмент дозволяє зробити важливий узагальнюючий висновок щодо специфіки ментальності старої професури: науковці обирали місце для проживання та праці, керуючись не так розмірами радянських продовольчих пайків чи матеріальними перевагами, як наявністю розвинутої книжкової інфраструктури, доступом до унікальних архівів, присутністю звичного колегіального середовища та кваліфікованих медиків. Адже багатогодинна напружена інтелектуальна праця в сирих, неопалюваних приміщеннях академічних інститутів, яка часто затягувалася до глибокої ночі (коли з'являлася можливість писати наукові тексти «в стіл», без цензурного тиску та марксистської методології), неминуче призводила до швидкого розвитку хронічних захворювань.

Особливо гостро, з трагічним надриком тема фізичного виснаження та втрати здоров'я звучить у внутрішній документації та листах видатного орієнталіста, академіка Агатангела Кримського. Через прогресуючу втрату зору та хронічні недуги вчений гостро потребував надійного, професійно підготовленого помічника для ведення поточної наукової роботи, систематизації джерел та щоденного академічного діловодства. Таким помічником став молодий секретар канцелярії Історично-філологічного відділу ВУАН Микола Левченко. З плином часу цей юнак перетворився з технічного співробітника на улюбленого учня, найближчого наукового соратника і фактично названого сина самотнього, позбавленого власних прямих нащадків А. Кримського.

Епістолярна спадщина М. Левченка просякнута глибокою, автентичною синівською повагою до вчителя. Водночас ці листи відкривають завісу над повсякденним побутом тогочасного студентства та молоді наукової генерації, демонструючи, що їхні академічні дедлайни та навантаження мало чим відрізнялися від сучасних реалій. Так, 29 квітня 1925 року Микола Захарович писав до А. Кримського, вибачаючись за вимушену відсутність на робочому місці. Молодий помічник у щирій формі просив вибачення за те, що не зможе

з'явитися в Академії та завітати до наставника через екстремальну завантаженість. Він зізнавався, що провів безсонну ніч, намагаючись опрацювати колосальний масив навчального матеріалу обсягом понад півтори тисячі сторінок для заліку у професора Ліберберга, проте навіть за таких умов ледве встигає повторити конспекти до призначеного вечірнього часу [10].

Згадка про залік у відомого марксистського історика Йосипа Ліберберга (майбутнього очільника Інституту єврейської пролетарської культури) яскраво ілюструє той шалений ідеологічний та інтелектуальний тиск, під яким перебувала тогочасна студентська молодь, змушена засвоювати колосальні обсяги нової літератури. Попри безсонні ночі, М. Левченко успішно поєднував навчання з інтенсивною роботою в структурах Академії.

При цьому навіть елементарні технічні аспекти забезпечення наукового процесу – такі як пошук якісного паперу для друку монографій чи ведення протоколів – в умовах тогочасного тотального радянського дефіциту перетворювалися на складну побутову проблему, що вимагала значних фізичних зусиль. В одному з листів Левченко детально вибачався перед академіком за свою хворобу, яка стала прямим наслідком таких пошуків. Микола Захарович висловлював жаль з приводу своєї раптової застуди, пояснюючи її тривалими пішими пошуками якісного та недорогого паперу по всьому місту; через дощову та сиру погоду він сильно промочив ноги і в такому стані був змушений ходити міськими крамницями ще близько двох годин [11].

Важливим вектором діяльності М. Левченка було також підтримання постійного робочого листування з академіком Дмитром Багалієм з приводу підготовки до друку фундаментального збірника «Декабристи на Україні». У цих листах наукові звіти постійно перепліталися з тривожними повідомленнями про стан здоров'я А. Кримського. 11 січня 1925 року Левченко сповіщав Д. Багалія про серйозне погіршення самопочуття Агатангела Юхимовича після важкої поїздки до Харкова, де вони гостювали в

багалеївському домі [12]. При цьому сам Микола Захарович теж перебував на межі фізичного виснаження: «хоч не піддаюся хворобі та всіх сил прикладаю, щоб не злягти, але ж почуваю себе дуже, дуже непевно» [13].

Цей хворобливий стан суттєво уповільнював темпи підготовки рукописів, і Левченко щиро перепрошував, що не встиг у визначений термін переписати на друкарській машинці для Д. Багалія його «Нарис української історіографії». Характерно, що навіть для відправки рецензій через державну пошту вченим доводилося вишукувати особисті кошти, додаючи до конвертів дрібні суми: Левченко просив Багалія надіслати копії документів, вклавши у конверт 5 карбованців [14]. З наступного листа Д. Багалія від 18 січня видно, що це прохання було оперативно виконане, а його родина передавала київським колегам щирі побажання найшвидшого одужання [15].

Проте хвороба А. Кримського виявилася тривалою. Левченко знову писав Багалію, надсилаючи ретельно підготовлений переклад специфічних чинбарських термінів для історико-етнографічних студій. Секретар зазначав, що Агатангел Юхимович мав намір особисто відповісти на лист, проте колосальна завантаженість та постійні невідкладні вимоги з боку численних академічних інституцій і колег абсолютно не залишають йому вільного часу [16].

У цьому ж листі Левченко дає відверту, позбавлену офіційного пафосу характеристику фінансового колапсу, в якому опинилася Академія на початку 1925 року. Незважаючи на публічні декларації радянського уряду про всебічну підтримку української науки в межах політики «коренізації», реальний стан фінансування був катастрофічним. Автор листа з гіркотою констатував, що операційні та господарські кошти за січень так і не надійшли, ба більше – співробітники установи досі не отримали навіть базової заробітної плати за минулий місяць. Він підкреслював прикрий контраст між нещодавніми оптимістичними обіцянками влади та реальною затримкою виплат, що вкрай негативно позначалося на моральному стані всього академічного колективу,

додаючи, що вони з Агатангелом Юхимовичем перебувають у надзвичайно пригніченому настрої [17].

Попри хронічну затримку зарплат, відсутність коштів на опалення та видавничу діяльність, наукова еліта продовжував працювати з колосальною самовіддачею. Свою головну моральну втіху та надію на майбутнє вчені знаходили у вихованні молодого покоління дослідників, передаючи їм дореволюційні стандарти науковості. Прикладом такої батьківської та академічної гордості є лист Михайла Грушевського до Е. Фариняка від 12 лютого 1927 року, де він ділився успіхами своєї доньки Катерини, яка під його керівництвом виросла у талановиту дослідницю первісної культури та соціології. Михайло Сергійович із теплотою писав, що єдиною справжньою втіхою для нього є наукові здобутки його доньки, яка демонструє блискучі результати у дослідницькій роботі та в окремих наукових напрямках уже цілком успішно і повноцінно замінює його самого [18].

Починаючи з другої половини 1920-х років, більшовицька влада остаточно відмовилася від спроб компромісного «перевиховання» чи мирної інтеграції старої наукової еліти в радянську систему. Державне політичне управління (ДПУ) перейшло до реалізації планомірної стратегії морально-психологічного та фізичного знищення інтелігенції як потенційного вогнища антирадянського спротиву та носія національної ідентичності. Головним інструментом чекістів стало руйнування внутрішньої корпоративної солідарності та дискредитація міжособистісних зв'язків зсередини академічного середовища шляхом поширення наклепів, провокування штучних конфліктів між науковими школами (зокрема, між прихильниками М. Грушевського та А. Кримського) та брутального тиску на найближчих родичів і учнів.

Найбільш трагічною жертвою цієї витонченої репресивної системи став Микола Левченко. Доведений до стану якого психологічного розпачу та депресії інспірованою чекістами сваркою зі своїм учителем А. Кримським

(ДПУ майстерно використало перехоплені приватні листи та сфальсифіковані агентурні донесення, щоб посіяти між ними недовіру), молодий вчений писав своєму наставнику сповнені болем слова. Микола Захарович вибачався за свій нерозбірливий та хаотичний виклад думки, зазначаючи, що писав це послання під впливом винятково сильних душевних емоцій та безпосередніх почуттів, а знайти в собі сили для виправлення чи акуратного переписування тексту він наразі просто неспроможний [19].

Візуальний аналіз оригіналів цих листів свідчить про глибоку душевну кризу автора: чіткий, каліграфічний раніше почерк Левченка у цей період стає хаотичним, розмазаним, нервовим. Причини його депресивного стану були комплексними: раптова смерть батька, хронічні побутові злидні, постійні цькування з боку «червоної професури» у ВУАН, хронічне недосипання і, як логічне завершення – втрата довіри з боку найближчої людини. Левченко розпачливо констатував у листі. Учень зі щемом звертався до Агатангела Юхимовича із проханням вибачити його чергову відсутність, наголошуючи, що душевний стан не дозволяє йому прийти і відкрито поглянути в очі вчителю чи з'явитися в стінах Академії наук [20].

Ці епістолярні документи демонструють, наскільки глибокими, патріархальними та сакральними були зв'язки в середовищі старої інтелігенції, де поняття «вчитель» і «учень» виходили далеко за межі формальних посадових інструкцій. Він підкреслював, що завжди йшов слідом за своїм наставником, щиро вважаючи його втіленням усього найважливішого у житті – духовним поводитирем, близьким другом, батьком, однодумцем у науковій праці та найдорожчою людиною [21].

Радянські спецслужби свідомо перетворили цю тонку духовну та емоційну прив'язаність на зброю руйнування. Стара інтелігенція могла роками терпіти матеріальні злидні, відсутність пайок чи ідеологічний тиск, але вона виявлялася абсолютно беззахисною перед брутальним розривом священних для неї особистісних зв'язків та зневірою у близьких людей. Левченко з болем

підсумовував свій внутрішній стан. Дослідник з розпачем констатував повну втрату життєвих сил, внутрішній психологічний натяг та тотальну зневіру, через які він опинився у глибокій депресії і втратив будь-яке прагнення до діяльності, роботи чи навіть підтримання елементарних життєвих функцій [22].

Попри повний психологічний та фізичний злам, Микола Левченко перед своєю остаточною загибеллю здійснив останній, справді героїчний вчинок, який на роки врятував самого Агатангела Кримського від негайного ув'язнення. Після арешту Левченка в липні 1929 року під час підготовки процесу СВУ, слідчі ДПУ на допитах застосували до нього психологічний тиск, продемонструвавши підроблене зізнання, нібито написане самим А. Кримським, де той визнавав себе керівником підпільної контрреволюційної організації.

Завдяки детальному знанню літературного стилю та індивідуальних особливостей письма свого вчителя, Левченко миттєво зрозумів, що перед ним фальсифікація, і категорично відмовився підтвердити ці свідчення, взявши всю «провину» на себе. Це заблокувало можливість залучити А. Кримського як обвинуваченого на відкритому процесі над «Спілкою визволення України» 1930 року, хоча арешт названого сина став для старого академіка смертельним моральним ударом.

Протягом наступних місяців А. Кримський, майже втративши зір, відчайдушно поєднував залишки наукової роботи з постійними офіційними клопотаннями перед каральними органами про звільнення або пом'якшення вироку для свого помічника. 8 серпня 1929 року він надіслав розгорнуту офіційну заяву на ім'я начальника Київського окружного відділу ДПУ Семена Западного, благаючи віддати Левченка на поруки, апелюючи до власної фізичної немічності та неможливості продовжувати академічну роботу без сторонньої допомоги. Академік вказував на своє вкрай підірване здоров'я, хронічні напади астми та серцеву недостатність, наголошуючи, що через

вимушене припинення досліджень, які він через фактичну сліпоту нездатний вести самостійно, його стан катастрофічно погіршився. Він звертався із настійним проханням повернути йому молодого колегу, оскільки той є абсолютно незамінним фактором у забезпеченні його наукової діяльності [23].

Проте всі звернення всесвітньо відомого вченого були цинічно проігноровані радянською владою. У грудні 1929 року Миколу Левченка засудили до тривалого терміну ув'язнення, яке він відбував на каторжних роботах у Біломорбалттаборі, де невдовзі й загинув.

Як справедливо зазначала у своїх спогадах Н. Полонська-Василенко, арешти молодих аспірантів та секретарів свідомо й системно використовувалися органами ДПУ як взяття «язиків» – через катування та психологічний тиск на молодь слідчі здобували необхідні неправдиві свідчення, які ставали юридичною підставою для подальшого масштабного розгрому старшого покоління академіків [24].

Таким чином, визначальною характеристикою повсякденного життя та діяльності українського інтелектуала першої третини ХХ століття було активне підтримання традиційної корпоративної культури, мережових зв'язків та суворого етикету приватного листування. В умовах тоталітарного тиску епістолярій перетворився на унікальне історичне джерело, яке зберегло для нащадків справжні рефлексії, емоційні переживання та побутові деталі життєдіяльності авторів, що за умов жорсткої цензури ні за яких обставин не могли потрапити до офіційних радянських документів чи тогочасної преси.

Підтримка неформальних професійних, товариських та родинних стосунків усередині академічного соціуму залишалася для вчених головним, а часто й єдиним джерелом отримання достовірної інформації про загальнополітичну ситуацію та долю колег. В умовах хронічної нестабільності ці зв'язки набували стійкого, компенсуючого мережевого характеру (що чітко простежується на прикладі листування Н. Полонської-Василенко з Д. Златковським, або Д. Багалія з М. Левченком), де обговорення

фундаментальних наукових проблем та видавничих планів органічно поєднувалося з вирішенням гострих матеріально-побутових та медичних проблем повсякдення.

Колосальну роль у збереженні наукової традиції в досліджуваний період відігравав інститут класичного академічного наставництва та міцні родинні зв'язки (тандеми Михайла та Катерини Грушевських, Агатангела Кримського та Миколи Левченка). Молода генерація дослідників була об'єктом особливої творчої гордості та надії старших вчених, проте саме через це вона перетворилася на першочергову мішень для радянських каральних органів. Більшовицька влада цинічно та прагматично використовувала брутальний тиск, арешти та психологічні маніпуляції з молодими учнями для того, щоб здійснити остаточний морально-психологічний злам старої наукової еліти, яка залишалася головним духовним, інтелектуальним та ціннісним орієнтиром українського суспільства.

РОЗДІЛ 3.

МАТЕРІАЛЬНО-ПОБУТОВІ УМОВИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ НАУКОВЦІВ

3.1. Житлове питання та примусові зміни у побуті міської професури.

Образ інтелектуала традиційно визначався не лише його безпосередньою залученістю до інтелектуальної праці, сформованою системою соціокультурних цінностей, стійкою громадянською позицією та нормами корпоративної етики, але й відповідним, історично зумовленим рівнем матеріальних і побутових потреб. Специфіка наукової та соціогуманітарної діяльності об'єктивно вимагала особливої просторової організації повсякдення – наявності окремої, тихої, забезпеченої належним опаленням кімнати, обов'язково облаштованої під велику робочу бібліотеку та кабінет із містким письмовим столом. Оскільки інтелектуальний процес потребує тривалої концентрації, ізоляції від зовнішніх побутових подразників та комфортного мікроклімату, прагнення вченого забезпечити добробут своєї родини логічно поєднувалося із суто професійними потребами. Стабільний побут виступав не елементом розкоші чи міщанського накопичення, а базовою передумовою високої працездатності, наукової продуктивності та збереження інтелектуального капіталу.

Попри численні політичні та адміністративні утиски з боку інституцій Російської імперії, існування жорстких цензурних обмежень щодо україномовних видань (зокрема, Емського указу та Валуєвського циркуляру) і хронічну невирішеність національного питання, у дореволюційний період люди інтелектуальної праці мали високий соціальний статус і належне матеріальне забезпечення, яке повністю визнавалося й цінувалося тогочасним суспільством. Держава та приватні фундації забезпечували професуру високими окладами й гонорарами, що дозволювало орендувати або купувати комфортабельне міське житло. Це безпосередньо відображалося на високих

стандартах їхніх умов проживання. У львівський період своєї науково-організаційної діяльності, а саме у 1901 році, Михайло Грушевський придбав престижну ділянку для будівництва одноповерхової вілли у Львові по вул. Понінського, 6 (район Софіївки). Уже в 1902 році родина змогла переїхати до цього новобудованого будинку, а безпосереднім сусідом вченого став видатний поет і мислитель Іван Франко. Згодом, у 1908 році, з розширенням наукових інтересів та поверненням до Києва, Грушевські стають власниками великої садиби в Києві по вул. Паньківській, 9, яка мала перетворитися на потужний осередок українського культурного руху. Листування дружини історика, Марії Грушевської, з родиною Левицьких від 2 травня 1909 року засвідчує, що зведення нового дому йшло повним ходом – будівельники вже розпочали роботу над другим поверхом із запланованих п'яти, і родина з великою радістю та оптимізмом очікувала на завершення будівництва, розраховуючи на значне покращення житлових умов [1].

Проте до 1918 року Михайло Грушевський бував у київському будинку лише проїздом, перебуваючи у постійних наукових відрядженнях та під наглядом жандармерії. Життя в цій споруді, яка в процесі модернізації перетворилася на великий семиповерховий прибутковий будинок, стало постійним лише з початком Української революції та утворенням Української Центральної Ради, коли будівля перетворилася на політичний та інтелектуальний центр Києва, а сам голова УЦР обрав її місцем свого постійного проживання. Однак і ця побутова ідилія виявилася короткочасною й трагічною. 26 січня 1918 року під час наступу більшовицьких військ Муравйова на Київ будинок піддався цілеспрямованому артилерійському обстрілу запальними снарядами й повністю згорів. Це знищило унікальні колекції старожитностей, рукописів і величезну бібліотеку, що завдало важкого психологічного та морального удару вченому, який і без того був виснажений щоденною громадсько-політичною та державною роботою. Залишивши у флігелі, який дивом уцілів від пожежі на подвір'ї, свою родину,

Михайло Сергійович змушений був перебратися до підвального приміщення Педагогічного музею, де засідав український уряд. Спогади історика Л. Добровольського, який давно знав науковця, підтверджують, що навіть у цих екстремальних, сирих та небезпечних для здоров'я підвальних умовах Михайло Сергійович не втрачав своєї легендарної цілеспрямованості й продовжував активно займатися науковою, літературною та організаційною діяльністю [2].

Бурхливі, хаотичні й деструктивні події радянсько-української війни, супроводжувані регулярними змінами владних режимів у Києві (від УЦР та Гетьманату до Директорії, денікінців та більшовиків), повністю унеможлилювали підтримання належних матеріальних умов для життя та творчості інтелігенції. Ситуація ускладнювалася тим, що саме на представників інтелектуальної сфери було покладено важке історичне завдання державного будівництва, законотворчості та формування національного проводу. Подальші роки встановлення радянського ладу лише загострили житлову кризу через тотальну розруху інфраструктури, а тогочасній інтелігенції більше не доводилося повертатися до звичного побутового комфорту та «побутової розкоші» імперської доби. Свідченням тогочасного небезпечного повсякдення, де межа між приватним житлом і зоною бойових дій була стерта, є запис у щоденнику Володимира Вернадського від 6 червня 1918 року, де зафіксовано умови проживання майбутнього міністра освіти та академіка Миколи Василенка під час чергового катаклізму (вибуху артилерійських складів на Лисій горі). Науковець занотував, що під час його ранкового візиту до Василенка стався потужний вибух, від якого здригнулася вся будівля, після чого почалася інтенсивна стрілянина, посипалося віконне скло і навколо вчинився страшний гуркіт, а вже ввечері у помешканні колеги збиралися люди, які постраждали від цієї жахливої та кривавої події [3].

Не менш суворими й виснажливими для здоров'я були обставини проживання самого Володимира Вернадського у сусідньому будинку по вул. Тарасівській, 10, кв. 7. З кінця осені 1919 року, коли в місті закріпилися денікінські війська, а згодом повернулися більшовики, вчений регулярно скаржився у своєму щоденнику на повну відсутність центрального чи пічного опалення, паливну кризу та пронизливий холод у помеханні, який паралізував будь-яку можливість займатися теоретичною науковою роботою. Нотатки академіка від 4 листопада яскраво змальовують тогочасну атмосферу: вчений скаржився на сильний холод у квартирах, через який усім доводилося ходити в шубах, і зазначав, що температура в кімнатах не піднімалася вище 5–6 градусів, тому він намагався працювати переважно в приміщенні Академії, де умови були трохи терпимішими, хоча загальний побутовий хаос сильно псував настрої [4].

Декількома днями пізніше, 7 листопада, ситуація в місті лише погіршилася, набуваючи ознак комунальної катастрофи. Вернадський знову фіксував у щоденнику погіршення погодних умов і критичне зниження температури в оселях до 3–5 градусів за Реомюром, додаючи, що порятунком для нього ставали лише службові засідання в опалюваних залах, тоді як серед киян панували повна апатія та розчарування, викликані дорожнечею, розрухою, холодом і неможливістю залишити місто [5].

Зрештою, критичний побутовий стан, сирість та повна відсутність дров у квартирі змусили В. Вернадського в середині листопада 1919 року остаточно залишити житло й перебратися до власної робочої кімнати в приміщенні Академії наук [6]. Проте і в кабінетах самої вищої наукової установи через загальну господарську руйнацію стовпчик термометра рідко перевищував 5 градусів, що змушувало академіків працювати у верхньому одязі й рукавичках.

Такі критичні обставини виживання наукової інтелігенції розгорталися на тлі суперечливої політики радянського уряду. З одного боку, нова влада

була вкрай зацікавлена у знаннях, досвіді та вміннях «буржуазних спеціалістів» для реалізації масштабних планів модернізації, майбутньої індустріалізації та переведення всієї гуманітарної науки на нові ідеологічні рейки марксизму-ленінізму. З іншого боку, існувала реальна загроза нового масового суспільного виступу інтелектуалів через невирішеність базового соціального питання. Це змусило Раднарком РСФР прийняти у грудні 1919 року декрет «Про покращення становища наукових спеціалістів». Відповідно до цього розпорядження було створено Центральну Комісію покращення побуту вчених (ЦЕКУБУ). Головним її завданням на загальнодержавному рівні стало централізоване забезпечення вчених продуктами харчування, дефіцитними предметами домашнього вжитку, надання екстреної грошової допомоги та першочергове сприяння у вирішенні житлових спорів і захисту від виселень.

Аналогічні заходи з певним запізненням почали проводитися і в радянській Україні. Вперше питання створення спеціального республіканського органу для збереження стратегічно важливих наукових кадрів з метою розбудови соціалістичного ладу було поставлене на засіданні Раднаркому УСРР 21 серпня 1921 року, коли наслідки громадянської війни та посухи стали катастрофічними. В результаті 31 жовтня 1921 року було офіційно вирішено створити в Україні на зразок російського відомства Всеукраїнський комітет сприяння ученим (ВУКСУ). До його керівного складу, окрім голови Д. Мануїльського, який представляв партійну номенклатуру, увійшли й авторитетні, заслужені академіки, що користувалися довірою професури, зокрема А. Кримський та Д. Багалій [7]. Наприкінці цього ж року за безпосередньої ініціативи неодмінного секретаря ВУАН Агатангела Кримського в Академії наук була оперативно поширена спеціальна анкета для складення точного списку на позакатегорійне (тобто максимальне за тогочасними мірками) державне утримання «найбільш видатних

представників» установи, що мало захистити провідних дослідників від фізичного виснаження [8].

Особливу, життєво важливу надію науковці та їхні утриманці покладали на так званий академпайок (натуральне постачання продуктів), який у часи тотального дефіциту та знецінення грошей часто ставав єдиним реальним засобом виживання родини. Так, за клопотанням ВУКСУ на 1921 рік до УСРР повинні були направити 5 000 таких пайків, але через загальний бюрократичний хаос, розкрадання на залізниці та транспортний колапс до кінцевих пунктів дійшло на одну тисячу менше. Зокрема, для науковців Києва передбачалося виділення 1 160 пайків. Проте покладатися винятково на державний академпайок у тогочасних обставинах все одно загрожувало голодною смертю, оскільки видавали його нерегулярно, з великими затримками, а самі продукти (борошно з домішками, гнила риба, сурогати) часто були низької якості чи зіпсованими.

Тому поширеною нормою для людей інтелектуальної сфери стали постійні пошуки додаткових джерел заробітку, що виражалося у вимушеному поєднанні розумової та важкої фізичної праці (колотьбі дров, вирощуванні городини, дрібній торгівлі майном) заради прогодування власних сімей. До того ж, ситуація погіршувалася через масштабний голод 1921–1923 років, який охопив південні губернії України й не міг не залишити глибокого відбитку на долях наукової інтелігенції, примушуючи її представників залишати наукові центри й постійно змінювати місце свого проживання у пошуках кращих продовольчих умов існування. Щоденникові нотатки Миколи Василенка від 3 серпня 1921 року чітко відображають цей тривожний тренд: історик зафіксував слова Кримського про намір відомих професорів Перетца та Харламповича терміново перебратися до Києва, констатуючи, що головною причиною такої масової міграції наукових кадрів є жахлива продовольча криза в інших регіонах [9].

У цих деструктивних умовах значно загострювалося і житлово питання, оскільки в містах відбувалася масова націоналізація приватних будинків, тому одним із провідних напрямків діяльності ВУКСУ було саме його юридичне та адміністративне розв'язання. Для реалізації цих повноважень при комітеті навіть було організовано окрему Житлову комісію, діяльність якої проходила у двох головних напрямках: це намагання отримати нові націоналізовані будинки чи комунальні площі для вчених, які втратили житло, та ретельне правове стеження за тим, щоб їх не виселяли із вже зайнятих квартир місцеві житлові союзи чи військові підрозділи [10]. Так, наприклад, 14 грудня 1922 року на ім'я А. Кримського було видано офіційне тимчасове посвідчення на право проживання по вул. Малопідвальній, 3, кв. 5 [11]. Подібний документ, підписаний радянськими чиновниками, хоч на короткий проміжок часу оберігав науковців від свавілля непроханих гостей, примусових «ущільнень» комнезамами та військових реквізицій. Український письменник та перекладач Борис Антоненко-Давидович, прийшовши вперше до будинку академіка Сергія Єфремова на вул. Гоголівській, 27 у 1922 році, згадував, що як вищий засіб захисту на стіні у його кімнаті висіла охоронна грамота з особистим підписом голови Раднаркому УСРР Християна Раковського, яка суворо забороняла місцевим органам чинити в квартирі обшуки, реквізиції та арештовувати господаря без узгодження з вищим керівництвом республіки [12].

Проте так звані «буржуазні спеціалісти», представники старої еліти та їхні родичі не могли сподіватися на довготривале чи стабільне дотримання такого права в умовах розгортання класової боротьби. Яскравим і глибоко задокументованим прикладом радянського тиску є тривала побутова драма та судова тяганина з квартирним питанням родини видатних істориків – Наталі Полонської-Василенко та Миколи Василенка. Через менше ніж пів року після їхнього весілля, 25 вересня 1923 року, Миколу Прокоповича (колишнього голову Ради міністрів Української Держави Гетьмана Скоропадського) було

раптово взято під варту більшовицькими спецслужбами, а згодом засуджено до 10 років суворого ув'язнення у сфабрикованій політичній справі «Київського обласного центру дії». Одночасно його дружину, Наталю Дмитрівну, було негайно звільнено з усіх займаних наукових та викладацьких посад як дружину «ворога радянської влади» [13].

В ідеологічному, пропагандистському та психологічному плані це був чи не найвдаліший момент для репресивних органів та житлових комерційних відділів з метою насильницького скорочення житлової площі відомих академіків і локального розрядження гострого питання соціального забезпечення житлом робітничого класу («пролетаризації» міст). До того ж, сам факт того, що самотня жінка (після арешту чоловіка) займала велику п'ятикімнатну квартиру в центрі міста, активно використовувався тогочасними житловими комітетами для формування негативного образу М. Василенка як прихильника «експлуататорського буржуазного способу життя» та відвертого ворога соціалістичного будівництва, який утримує «надлишки» площі від робітників.

Так, ще 25 січня 1924 року, в рамках реалізації політики класового ущільнення, в результаті примусового обстеження уповноваженим представником Київського Губкомунвідділу квартири подружжя на предмет виявлення вільних метрів було поставлено на суворій облік окрему кімнату, якою за документами визначили кухню [14]. Але слід підкреслити, що це приміщення, за детальними свідченнями самої Н. Полонської-Василенко, ніколи не перебувало у приватній чи ізольованій власності подружжя, а де-факто використовувалося всіма мешканцями та обслугою даного будинку як комунальний простір для приготування та зберігання їжі [15]. З огляду на ці упереджені результати обстеження, вже 7 лютого 1924 року Управлінням комунальних будинків Київського губвиконкому було видано офіційний житловий ордер № 325 на відведення в будинку № 20 по вул. Тарасівській

однієї з кімнат для демобілізованого червоноармійця А. Велихатька та учениці механічної професійної школи А. Войтович [16].

Як свідчать архівні матеріали, це радикально й деструктивно вплинуло на якість побуту та психічний стан вченої, адже вже 18 квітня 1924 року Наталя Дмитрівна була змушена подати розлогу скаргу-заяву до Контрольно-конфліктної комісії, у якій з глибоким обуренням і тривогою вказувала, що після примусового заселення сторонніх осіб чисельність мешканців на її скромній житловій площі разом із кухнею та робочою зоною досягла шести осіб, через що вона практично втратила можливість користуватися власним кабінетом, куди довелося пустити квартиранта, а господарські приміщення тепер зайняті іншими підселенцями [17].

Окрім цього, жінка відкрито скаржилася на постійні наміри місцевої Комісії по переселенню робітників підселити до її помешкання ще декількох осіб з фабричних околиць, оскільки таке щільне сусідство повністю позбавило б її будь-якої фізичної можливості спокійно працювати над історичними джерелами. Дійсно, настільки важливе для зручності побуту наукової інтелігенції і, відповідно, для загальної продуктивності її професійної діяльності функціональне призначення кімнат у цей радянський період було повністю знівельоване державою. Одне приміщення в умовах насильницької «комуналізації» змушене було одночасно слугувати спальнею, вітальнею, їдальною і робочим кабінетом для дослідника [18]. За таких умов виникала постійна, практично невирішна проблема взаємозв'язку інтелектуала з його головним інструментом праці – приватною бібліотекою.

З початку ХХ століття жоден професійний історик чи гуманітарій не міг уявити свого існування без власної книгозбірні, яка формувалася десятиліттями, і вважав її своєю найбільшою майновою, духовною та професійною цінністю [19]. Книги в цей період буквально переповнювали приватні житла інтелігенції, нерідко витісняючи інші побутові речі, меблі та предмети першої необхідності з оселі, перетворюючи квартиру на подобу

приватного архіву. Так, ще влітку 1913 року майбутній відомий історик, бібліограф та громадський діяч Лев Биковський, відвідавши академіка С. Єфремова у його київському помешканні, детально описував ці специфічні побутові умови:

«Кімната була устаткована кількома простими меблями. Під вікном малий столик і якась квітка. Але особливу увагу мою притягла книгозбірня, розташована в кімнаті. Неглибокі полиці обслунали всі її стіни від долівки по стелю. Вони були вщерть виповнені книжками й брошурами, здебільшого малого розміру й переважно без оправ» [20].

Проте, окрім постійного фінансового поповнення бібліотеки, на що у часи царської Росії та революції йшли майже всі вільні кошти науковців (часто за рахунок обмеження себе в їжі чи одязі), в умовах війни потрібно було ще й постійно перейматися її фізичним збереженням від пожеж, погромів та конфіскацій. Наскільки серйозним, майже сакральним було ставлення власників до зібраних книг, добре ілюструє офіційний лист-прохання до коменданта евакуаційного чи службового поїзду М. Карінського про термінову організацію залізничного транспортування приватної книжкової колекції сходознавця Агатангела Кримського від 6 серпня 1918 року [21]. Перевезення цієї величезної колекції унікальних сходознавчих книжок та документів історика стало однією з головних ультимативних умов його повернення з еміграції/евакуації до Києва та взяття безпосередньої участі у процесі розбудови Української академії наук (УАН). Завдяки зусиллям уряду під це перевезення було виділено цілий окремий залізничний вагон, який вмистив 35 пудів цінного наукового багажу Агатангела Юхимовича.

Втрата ж хоч однієї книги з колекції вкрай негативно відобразалася на емоційному та психічному стані науковців, сприймаючись як особиста інтелектуальна втрата. Михайло Грушевський, повертаючись на початку березня 1917 року з московського заслання до Києва, потрапив неподалік від станції Брянськ у масштабну пожежу залізничного рухомого складу, в якій

загинуло майже все зібране ним за роки евакуації майно. У власних автобіографічних нарисах видатний історик з невимовним болем згадував про втрату великої кількості цінних рукописів, найнеобхіднішої літератури, особистих речей та одягу, проте найбільшим ударом для нього стала загибель у вогні унікального зібрання старовинних друкованих видань, які він з особливим трепетом і любов'ю колекціонував у Москві; науковець зізнавався, що довго не міг віднайти душевного спокою після цієї трагедії, постійно згадуючи втрачені рідкісні книги [22].

За таких загрозливих умов власники змушені були шукати альтернативні, надійніші юридичні способи збереження приватних книжкових колекцій від фізичного знищення чи реквізицій з боку криміналізованих елементів та революційних загонів. Одним із таких поширених варіантів стало офіційне передання або дарування їх до великих наукових бібліотек, проте і це далеко не завжди зменшувало ступінь переживань і тривоги вчених за цілісність своїх збірок, оскільки нова влада часто ставилася до них без належної поваги. Свідченням цього є збережений в особистих чернетках А. Кримського емоційний лист до тогочасного директора Всенародної бібліотеки України при ВУАН С. Пастернака. У цьому документі вчений у вкрай різкій та безкомпромісній формі застерігав керівництво книгосховища від розпилення його унікального тематичного зібрання за загальними каталогами, вимагаючи забезпечити цілісність колекції та погрожуючи повністю скасувати своє рішення про передачу книг у разі недотримання цих умов [23].

Такі прикрі випадки та загроза втрати контролю над книгами зумовили те, що більшість вчених все ж віддавали перевагу ризикованому збереженню книг безпосередньо в приватних будинках. Для підвищення рівня захисту свого майна від місцевих житлових комітетів академіки через президію Академії наук домагалися від уряду видання спеціальних «охоронних грамот». Особливо актуальним це стало в умовах розбудови радянського ладу на початку 1920-х років, коли право власності було ліквідоване, не існувало

жодної правової впевненості у майбутньому, а міське суспільство під впливом злиднів дедалі більше деморалізувалося, маргіналізувалося й виявляло ворожість до «інтелігенції». Тому не дивно, що науковці дедалі активніше вдавалися до бюрократичних хитрощів задля отримання подібних документів.

Така ж легальна хитрість була використана академічною спільнотою для допомоги Н. Полонській-Василенко у вирішенні її критичного квартирної питання. Справа в тому, що ще в серпні 1922 року, до арешту вченого, до помешкання М. Василенка на офіційне збереження було формально передано велику частину дублетного фонду бібліотеки ВУАН [24]. Вже 23 липня 1924 року, в розпал процесу «уцілення», з канцелярії неодмінного секретаря ВУАН було оперативно видано офіційне підтвердження того, що вся бібліотека, яка міститься в буд. 20, кв. 5 по Тарасівській вулиці, становить недоторканну державну власність Академії наук. При цьому у документі окремо зазначалося, що на період ув'язнення академіка М. Василенка офіційним охоронцем і державним академічним бібліотекарем призначено його дружину, Наталю Дмитрівну, і владу ласкаво прохалося всіляко сприяти ей у вирішенні цієї справи [25].

Але подальші архівні документи переконливо свідчать, що місцеві житлові органи влади та суди не хотіли йти на поступки ні Академії наук, ні її видатним діячам, керуючись класовими інструкціями. Проти вченої було розпочато тривалий судовий процес щодо примусового вилучення та передачі окремої кімнати її квартири пролетарській родині Клопферів. При цьому судом було повністю проігноровано офіційну заяву-протест Академії Наук до Нарсуду з проханням виступати у процесі третьою самостійною стороною. Академія аргументовано наголошувала, що підселення ще декількох сторонніх осіб у квартиру із загальною площею всього 15 сажнів (включаючи кухню) і вже наявними 6 мешканцями безпосередньо загрожувало б фізичній цілісності та збереженню унікальної академічної бібліотеки (яка на той момент

нараховувала близько 6 тисяч рідкісних книг) і повністю позбавило б можливості працювати в ній науковим співробітникам установи [26].

Проте ці відчайдушні зусилля наукової спільноти не принесли бажаних результатів, і громадянин Клопфер разом із дружиною та онучкою 29 листопада 1924 року на підставі судового виконавчого листа все ж примусово зайняли кімнату в квартирі історика. Таким чином, до всіх щоденних важких турбот Наталі Дмитрівни по оббиванню владних порогів ГПУ, прокуратури та Наркомпросу в надії звільнити або полегшити долю ув'язненого Миколи Прокоповича додалася ще й виснажлива багаторічна судова тяганина за житлову площу. Протягом наступних двох років жінка, перебуваючи під психологічним тиском, неодноразово прохала вищі інстанції переглянути рішення суду, аргументуючи це тим, що створені квартирні умови (постійні побутові конфлікти на кухні, гамір, відсутність спокою) унеможлиблювали як нормальне життя, так і науково-дослідну діяльність.

Лише спільними скоординованими зусиллями керівництва Академії Наук, особистої мужності Н. Полонської-Василенко та амністованого завдяки клопотанням науковців наприкінці 1924 року М. Василенка (який повернувся з ув'язнення з підірваним здоров'ям) вдалося досягти часткової справедливості. 30 березня 1926 року черговим рішенням радянського суду подружжю вчених все ж було повернуто віддану родині Клопферів кімнату [27].

Однак слід наголосити, що ув'язнення Миколи Прокоповича у радянській тюрмі не минуло безслідно і вкрай негативно відобразилося на його загальному фізичному стані, а докладені Наталею Дмитрівною колосальні зусилля для повернення житлової площі виявилися практично марними перед лицем загального комунального занепаду міста. Загальні побутові умови квартири вже не могли задовольнити навіть мінімальних фізіологічних та медичних потреб літнього подружжя академіків. Офіційне звернення Наталі Дмитрівни до керівних органів житлового кооперативу

«Науковий Робітник» сповнене глибокого розпачу: дослідниця констатувала повну відсутність у помешканні елементарних зручностей, таких як ванна кімната та справний водогін, підкреслюючи, що через різке загострення важкої нервової недуги її чоловіка за останній рік, лікарі наполягають на регулярних водних процедурах як на єдиному дієвому способі підтримати його життєві сили та можливість продовжувати роботу [28].

Таким чином, житлово-побутове питання виступало не просто фоном, а невід'ємним, структуруючим і визначальним елементом повсякденного виживання наукової інтелігенції України протягом першої третини ХХ століття. Характерною, базовою рисою житлових умов науковців ще в дореволюційні часи була наявність чіткого функціонального поділу кімнат міського помешкання з обов'язковим виділенням ізольованого місця для кабінету та приватної бібліотеки. Головну роль серед особистого майна вчених ще з початку ХХ століття займали їхні власні книгозбірні, які перетворювалися на головну справу всього життя, робочий інструмент і зберігалися в таких великих обсягах, що навіть витісняли інші утилітарні предмети побуту з їхніх осель.

Масштабна розруха інфраструктури, зумовлена подіями радянсько-української війни та національно-визвольних змагань 1917–1921 років, неодноразові штурми та артилерійські обстріли Києва більшовиками та остаточне жорстке встановлення радянської влади вкрай негативно позначилися на якості повсякденного побуту наукової інтелігенції, внаслідок чого житлове питання набуло особливої соціальної гостроти й трагізму. Замість захисту, будинки провідних науковців нерідко ставали безпосередньою ціллю ворожого обстрілу (як це сталося із садибою М. Грушевського), що використовувалося радянським режимом як засіб психологічного зламу національного проводу українського народу та ідеологічного перевиховання чи залякування політично свідомої верстви населення.

Різке погіршення побутових умов наукової інтелігенції, катастрофічно високий рівень захворюваності й смертності серед літніх професорів, а також загроза чергового прихованого соціального вибуху змусили радянську владу піти на тимчасові тактичні поступки представникам інтелектуальної сфери в межах політики НЕПу. Через це 31 жовтня 1921 року в УСРР було вирішено створити Всеукраїнський комітет сприяння вченим, головним завданням якого декларувалося надання невідкладної продовольчої допомоги у вигляді академпайків, забезпечення діячів науки одягом, паливом та житлом. Однак на практиці ці пайки через корупцію та логістичний колапс видавалися невчасно, а покладатися лише на них вже немолодим, обтяженим родинними обов'язками вченим загрожувало банальною голодною смертю. Як результат, загальноприйнятою нормою для виживання в УСРР стало вимушене поєднання в особі одного науковця людини інтелектуальної та важкої фізичної праці, що відволікало значні сили від дослідницького процесу.

Однак й така захисна, компромісна політика радянської влади виявилася нетривалою. По подоланню перших результатів голоду, з середини 1920-х років, холод, сирість, постійні адміністративні ревізії, примусові «ущільнення» та насильницьке підселення робітників, студентів чи червоноармійців до приватних квартир академіків знову стали невід'ємними, гнітучими супутниками повсякдення науковців. Сформовані радянськими житловими комітетами умови побуту не сприяли не лише їхній продуктивній професійній діяльності, а й навіть нормальному біологічному життю в категоріях елементарного матеріального комфорту. Кімнати ставали мультифункціональними, виконуючи водночас роль кабінету, спальні, їдальні і навіть кухні, не кажучи вже про катастрофічну нестачу вільного місця для безпечного зберігання приватних бібліотек.

Яскравим прикладом цієї житлової трагедії була квартира подружжя Василенків, де на обмежених 15 сажнях житлової площі вченим доводилося зберігати більше 6 тисяч книг, що перебували під постійною загрозою

пошкодження сторонніми мешканцями. Владу ніколи не цікавили технічні підкатегорії чи специфічні подробиці наповненості будинків науковців, яких свідомо ставили в мінімальні умови фізичного виживання, а зайняття ними багатокімнатних квартир ставало зручною політичною підставою для чергових звинувачень у підтримці «буржуазного способу життя» та порушенні ідеологічних вимог соціалістичного ладу. Як результат, вчені несли довготривалі морально-психологічні та матеріальні витрати на захист своєї гідності й відновлення авторитету в суспільстві та наукових колах, а також змушені були вести виснажливу судову тяганину щодо квартирного питання. Остання лише інколи могла завершитися тимчасовим позитивним рішенням на користь представників наукової інтелігенції під спільним натиском солідарної академічної спільноти. Проте нерідко така тривала боротьба з радянським бюрократичним апаратом ставала просто безглуздою, адже на виході, навіть після виграшу судів, академіки отримували назад занедбані будинки без працюючого опалення, водопроводу, кухні та ванної, змушуючись у підсумку рятуватися в такому ж холодному, сирому та ненабагато зручнішому приміщенні Академії Наук України.

3.2. Матеріально-побутове становище, приватне життя та дозвілля науковців

З перших років утвердження радянського режиму на теренах колишньої Російської імперії більшовицька влада обрала своєю головною соціологічною опорою пролетаріат. Саме промисловий робітничий клас проголошувався рушійною силою революції та базовим підґрунтям для легітимізації та зміцнення нових владних інституцій. Проте, вибудовуючи жорстку вертикаль управління та реалізуючи масштабні плани модернізації, партійне керівництво

об'єктивно не могло повністю відмовитися від залучення до державних процесів старої інтелектуальної еліти.

Виняткове значення діячів академічної праці полягало в тому, що вони за своєю соціокультурною природою залишалися основними генераторами суспільної, філософської та політичної думки. Вони виступали незамінним державотворчим і структуровним елементом, авторами прогресивних концепцій розвитку, а також головними творцями й оборонцями унікальних національних культурних цінностей. Усвідомлюючи цей колосальний вплив, більшовики з перших років свого панування розгорнули цілеспрямовану й систематичну політику, спрямовану на повну ліквідацію автономії інтелектуальних кіл. Цей курс передбачав або беззастережне ідеологічне підкорення фахівців потребам нової системи, або ж їхнє примусове впокорення за допомогою засобів психологічного тиску та прямих репресій [1].

Аналізуючи глибоку деструктивну сутність та закономірність такого безкомпромісного тиску тоталітарної держави на інтелектуальну сферу, видатний історик, політолог і публіцист І. Лисяк-Рудницький згодом зазначав, що комуністичні лідери чудово розуміли: допоки в країні зберігається справжня інтелектуальна незалежність, мислителі та науковці не припинять критикувати жорсткі партійні догми та викривати злочинні дії радянської влади [2].

Остаточна військово-політична перемога більшовиків у виснажливих революційних подіях 1917–1920 років та започатковані радянським урядом докорінні соціально-економічні зміни принесли глибоке розчарування більшості представників інтелектуальної спільноти. Декларовані радянськими гаслами свобода, рівність та всебічне національне і духовне визволення пригнічених народів після руйнації Російської імперії на практиці обернулися встановленням ще більш жорсткого централізованого контролю. Нова влада не терпіла інакомислення, оперативно запровадивши тотальну цензуру та

обмеження громадянських свобод. Свідченням того, наскільки критично і болісно сприймалися ці процеси в колі українських інтелектуалів, є зміст одного з оригінальних листів-відозв, вилучених під час перлюстрації кореспонденції та оперативних заходів ДПУ. Цей документ активно поширювався серед патріотично налаштованої професури та студентства із характерним підпільним закликком «Прочитай і передай іншому». У ньому наголошувалося, що тогочасне воєнне лихоліття завадило країні вчасно дати відсіч новим руйнівним силам в особі більшовиків, які після захоплення влади почали тиранити суспільство з не меншим деспотизмом, ніж колишні правителі, розтоптавши й спаплюживши найсвітліші прагнення та ідеали кращих представників народу [3].

Відтак, з перших років утвердження радянського ладу на території України вектор карально-адміністративних зусиль нового режиму був чітко сфокусований на системному послабленні, дезорганізації та моральному нищенні саме національно свідомого крила інтелігенції. Влада вбачала в українських вчених не просто носіїв специфічних знань, а потенційне ідеологічне ядро для майбутнього антибільшовицького спротиву та відновлення незалежної державності.

Масштаби, глибину та тотальність цієї загрози, яка нависла над усіма без винятку категоріями розумової праці, детально зафіксував у своїх соціокультурних спостереженнях видатний український вчений, археолог і письменник Віктор Петров. Оцінюючи політичні реалії першого радянського десятиліття, він дійшов висновку, що вся без винятку українська інтелігенція, від найвідоміших мислителів, авторитетних світових науковців та громадських діячів до скромних і байдужих до політики обивателів, опинилася перед загрозою неминучого знищення, незалежно від віку, поглядів чи ступеня лояльності до нової влади [4].

Для максимального зниження суспільної та політичної активності представників академічної науки більшовицькі стратеги розробили й активно

застосовували прагматичний утилітарний метод, який полягав у штучному розгортанні побутової кризи. Прагнучи повністю «матеріалізувати» свідомість інтелектуалів, радянські органи створювали для них такі умови існування, за яких щоденні думки науковців були штучно обмежені рамками суто біологічного виживання, пошуку шматка хліба та палива для обігріву помешкань [5]. У такій ситуації на глибокі теоретичні дослідження чи громадянський протест у людини просто не залишалося фізичних сил і часу.

У партійних кабінетах академічна спільнота сприймалася як внутрішньо неоднорідна, суперечлива та класово підозріла маса, яка конче потребувала примусового ідеологічного «перевиховання» та «пролетаризації» з метою її подальшого використання у будівництві соціалістичного суспільства. При цьому стратегії адаптації до нових умов серед науковців суттєво різнилися. Позицію відкритої чи компромісної співпраці з новою адміністрацією займали переважно російські дослідники та технічні спеціалісти, які часто вбачали у радянській моделі модернізоване продовження колишньої імперської державності.

Натомість українська гуманітарна інтелігенція, яка послідовно і жертовно вела боротьбу за збереження рідної мови, впровадження її в освіту, розвиток національної літератури, об'єктивне вивчення вітчизняної історії та фіксацію народних традицій, одразу опинилася під щільним наглядом радянських каральних спецслужб. Діяльність ЧК, ДПУ, а згодом і МДБ була спрямована на дискредитацію таких дослідників. Майже вся стара українська професура превентивно дістала від каральних органів тавро «українських контрреволюціонерів», «буржуазних націоналістів» та агентів іноземних розвідок [6]. Тривале та виснажливе існування з такими ідеологічними ярликами не лише паралізувало нормальну роботу на науковому поприщі, але й автоматично породжувало ланцюгову реакцію серйозних проблем у повсякденному побуті, позбавляючи вчених базових прав та засобів безпеки.

Однією з перших, найбільш руйнівних і матеріально відчутних проблем першої половини 1920-х років став масовий голод, зумовлений загальною руйнацією міської інфраструктури, тривалими бойовими діями та згубними економічними експериментами періоду «воєнного комунізму». У перші роки утвердження тоталітарної системи науковці ще мали певну можливість утримувати свої родини на плаву завдяки розпродажу особистих речей, накопичених цінностей, меблів або обміну промислових товарів на ринках на хліб та борошно з навколишніх сіл. Проте з поступовим зміцненням більшовицької вертикалі та впровадженням більш агресивних і централізованих соціально-економічних змін невід'ємним, принизливим та гніючим елементом повсякденного київського побуту професури стали регулярні радянські кампанії з так званого «вилучення надлишків» («изъятия излишков»), які проводилися місцевими житловими комітетами та загонами комнезамів [7].

Ці акції фактично позбавляли вчених останніх матеріальних ресурсів і залишків одягу, які ще можна було б виміняти на їжу. Яскравою та глибокою ілюстрацією цієї побутової трагедії є спогади відомої дослідниці Наталі Полонської-Василенко за 1920 рік. Вона описувала свій відчай, коли після повернення додому за рекомендацією медиків відновлювати здоров'я після тяжкої недуги, у перші ж вихідні представники влади відібрали практично все її майно, залишивши лише мінімальну зміну білизни. Дослідниця підкреслювала, що такі примусові вилучення в тогочасних умовах прирікали людей на злидні, оскільки міняти чи продавати на базарі задля купівлі продуктів харчування більше не було чого [8].

Не менш актуальною, хронічною та виснажливою для академічного середовища проблемою залишалися мізерні розміри та нестабільна форма виплати заробітної плати, що штовхало вчених на постійні пошуки будь-яких сторонніх джерел заробітку, часто пов'язаних із важкою фізичною працею. Прагнучи загальмувати процес масової смертності серед дефіцитних фахівців

та задекларувати свою «турботу» про інтелектуальний капітал, Рада Народних Комісів ще 31 серпня 1920 року видала офіційний декрет про поліпшення становища вчених. Протягом 1921–1922 років, зважаючи на катастрофічні наслідки посухи та розрухи, положення цього указу були частково конкретизовані й персоналізовані. За рішенням уряду, спеціальні посилені академічні пайки (натуральне забезпечення продуктами) були законодавчо затверджені для найбільш видатних і заслужених діячів української науки, серед яких значилися Д. Яворницький, П. Тутковський, Д. Багалій, А. Кримський та інші академіки [9].

Проте реальні історичні документи та листування вчених переконливо доводять, що через тотальний бюрократизм радянського апарату на місцях, транспортний колапс та розкрадання продуктів ці гучні декларації у більшості випадків залишалися порожніми обіцянками. Показовим у цьому контексті є сповнений болю та обурення лист неодмінного секретаря ВУАН Агатангела Кримського до впливового представника Наркомпросу М. Астермана від 6 лютого 1924 року. У ньому вчений відверто критикував місцевих виконавців, через свавілля яких урядові обіцянки про повне забезпечення перетворилися на фікцію. Кримський обурювався, що попри законодавчо гарантовані особливі умови оплати праці, його реальні доходи виявилися значно нижчими, ніж у пересічних викладачів чи технічних спеціалістів на виробництві, а обіцяне продовольче постачання для родини скасували взагалі, відмовивши навіть у грошовій компенсації [10].

Цілком очевидно, що в умовах такого глибокого матеріального, правового та соціального зламу чи не найважче у морально-психологічному та фізіологічному вимірах доводилося представникам жіночої статі. Радянська репресивна система та комунальні органи влади виявляли абсолютну байдужість до гендерних, вікових чи медичних особливостей людини – в умовах класової боротьби всі дослідники однаково перебували под загрозою обшуків, ущільнень або арештів.

Жінки-науковці змушені були приносити колосальні особисті жертви щодня. Напружена науково-дослідна робота, яка вимагала тривалого часу та усамітнення, у поєднанні з виснажливим радянським побутом (стоянням у чергах, пранням у холодній воді, пошуком дров) практично не залишала жінкам жодної можливості для побудови стабільного родинного вогнища, виховання дітей та збереження простого приватного щастя.

Про цей глибокий стан самотності та хронічної втоми у контексті суворого повсякдення відверто писала у своїх спогадах Н. Полонська-Василенко. Проте в тогочасних реаліях така побутова неулаштованість та ізольованість могли безпосередньо коштувати жінці життя. Прямим і закономірним наслідком катастрофічного погіршення умов мешкання, відсутності якісного харчування та постійного промерзання стін у квартирах стали масові інфекційні епідемії. На лікування цих недуг у професури не було ні грошей, ні доступу до елементарних медикаментів. Наталя Дмитрівна детально описувала свій критичний стан у зимові місяці 1920 року, коли через лютий холод у квартирі замерзала вода, що унеможливило належний догляд під час хвороби на тиф. Тоді медики відверто визнавали безпорадність лікарняної системи й радили покладатися виключно на внутрішні сили організму. І хоча того разу їй вдалося вижити, невдовзі літнє тепло принесло нове випробування черговою хвилею інфекції [11].

Варто наголосити, що подібні скарги на стрімке руйнування здоров'я, хронічні захворювання та передчасне старіння у Києві 1920-х років перетворилися на повсякденну, звичну норму і в середовищі вчених-чоловіків. Організм літніх професорів, підірваний роками недоїдання та постійного стресу від очікування арешту, виявлявся беззахисним перед інфекціями. Свідченням цього є зафіксоване у мемуарах висловлювання професора М. Пуніна, який ділився з Полонською-Василенко сумними висновками про те, що тривалі й виснажливі недуги стали закономірним наслідком

нелюдських умов існування, через які організм науковців повністю втрачав здатність опиратися хворобам [12].

Особливо гостро, трагічно та хворобливо цей комплекс матеріальних нестач та психологічного тиску відобразився на долі видатного сходознавця, академіка Агатангела Кримського. Як переконливо свідчить зміст офіційного листа вченого до відомого дипломата й мовознавця В. Мінорського, відправленого після 9 лютого 1924 року, колосальне фізичне виснаження, постійна тривога за власне крихке становище та повна невизначеність щодо збереження його унікальної наукової спадщини безпосередньо руйнували працездатність дослідника. У цьому листі Кримський з розпачем писав про гнітюче передчуття швидкого життєвого фіналу та тривогу через те, що величезна кількість важливих наукових праць, які він прагнув завершити на схилі літ, залишаються недописаними. Цей психологічний тиск змушував його неодноразово просити про відставку з керівних посад в Академії задля усамітнення в кабінеті, а єдиною втіхою під час безсонних ночей для нього залишалися мудрі східні приказки про необхідність перетерпіти останній, найважчий етап шляху [13].

Незважаючи на такі періодичні прояви глибокого розчарування, депресивні стани та моральну втому, А. Кримський до останніх днів залишався відданим своїм науковим ідеалам. Він палко мріяв про можливість повністю усунутися від виснажливої організаційної, адміністративної та представницької діяльності в президії Академії, щоб присвятити залишок зору та сил винятково написанню фундаментальних праць.

Про це наполегливе прагнення Агатангела Юхимовича офіційно звільнитися з посади неодмінного секретаря ВУАН свідчить і секретний рапорт співробітника ОДПУ на прізвисько «Білого» від 11 березня 1925 року. Спецслужби ретельно фіксували внутрішній стан вченого і зазначали, що його намір піти у відставку був суттєво підігрітий та зумовлений серйозним загостренням тривалого міжособистісного та концептуального конфлікту з

Михайлом Грушевським, який повернувся з еміграції та намагався перебрати на себе лідерство в Академії [14].

Видатний орієнталіст свідомо намагався триматися якнайдалі від будь-якої поточної політики чи радикальних декларацій, вважаючи за краще тихо і професійно служити на культурному, освітньому та науковому поприщі українському народові. Кримський сповідував філософію, згідно з якою для збереження національної ідентичності в умовах окупації недостатньо просто публічно розмовляти українською мовою – набагато важливішим і дієвішим є вміння системно і глибоко мислити по-українськи. Саме це інтелектуальне мислення допомагало йому захищати свою самосвідомість і внутрішню незалежність від тиску більшовицької доктрини протягом усього життя.

Власне, цими поглядами й пояснювалося його різко негативне ставлення до дій М. Грушевського. Як свідчать приватні листи Кримського до В. Вернадського від 9 грудня 1926 року, він вважав політичну активність, гучні публічні гасла та кулуарну боротьбу Грушевського надзвичайно небезпечними для і без того хиткої автономії Академії наук, оскільки такі кроки могли спровокувати каральні органи радянської влади на негайний початок масових чисток та повну ліквідацію наукової установи [15]. Саме така підкреслено стримана, лояльна та аполітична позиція Кримського на певний час створювала в очах радянського керівництва ілюзію його повної політичної безпечності, що дозволило вченому відносно спокійно продовжувати роботу та рятувати українське сходознавство від негайного знищення.

Підсумовуючи, слід зазначити, що в умовах прогресуючого ідеологічного тиску, тотального контролю та постійної загрози отримати від радянських органів каральне тавро «буржуазного націоналіста», «контрреволюціонера» або «ворога комунізму», ускладнення наукової праці супроводжувалося катастрофічним руйнуванням побутової сфери вчених. Протягом 1920-х – початку 1930-х років невід'ємними, трагічними супутниками повсякденного життя української інтелектуальної еліти стали

хронічний дефіцит і низька якість продуктів харчування, принизливі обшуки та реквізиції майна під виглядом боротьби з «надлишками», а також вимушена потреба у виснажливих пошуках додаткового заробітку. Ситуація ускладнювалася повною відсутністю грошей і медикаментів на лікування важких хвороб, які масово розвивалися через нестерпні житлові умови, сирість, холод та комунальний колапс у міських будинках.

Прямим і неминучим наслідком такого злиденного існування на межі бідності у поєднанні з безкомпромісною науковою працею ставало хронічне фізичне та психоемоційне вигорання науковців, що вело до стрімкого зростання захворюваності та високої смертності серед старої професури. Однак, попри цей тотальний пресинг, холод і хвороби, українські академічні діячі виявляли колосальну стійкість духу. Вони не опускали рук і продовжували щоденно працювати у своїх кабінетах та лабораторіях, чітко усвідомлюючи, що результати їхніх досліджень є надійним фундаментом для збереження національної ідентичності, виховання майбутніх поколінь та майбутнього відродження повноцінної української державності.

РОЗДІЛ 4. НАУКОВЦІ В УМОВАХ ТОТАЛІТАРНОЇ СИСТЕМИ: ПОВСЯКДЕННЯ ТА РЕПРЕСІЇ

4.1. Повсякденне життя і психологічний стан вчених в умовах цензури та репресій ДПУ–НКВС

Нездійснені надії на широке соціокультурне та національне піднесення, спочатку викликане тактичним проголошенням політики українізації, а також паралельне розгортання чергової глибокої системної економічної кризи наприкінці 1920-х років відкрили перед радянським керівництвом широкий спектр можливостей для радикальної зміни державного курсу. Головною метою сталінського партійного апарату стало розгортання масштабної репресивної політики, спрямованої на остаточне та безкомпромісне викорінення так званого «буржуазного націоналізму», який розглядався як потенційна загроза цілісності радянської імперії.

У межах цієї стратегії першочерговому і найбільш жорсткому ідеологічному гонінню піддалися представники гуманітарних наук, серед яких особливу небезпеку для режиму становили історики, етнографи, філологи та літературознавці – тобто ті, хто безпосередньо формував історичну пам'ять та національну ідентичність народу. Радянська влада розпочала планомірний та навмисний злам старих академічних традицій, що базувалися на принципах європейської свободи наукової думки. Замість них примусово впроваджувалася радянська марксистська модель історіописання, створювалися цілковито підконтрольні компартійні інституції (на кшталт Інституту марксизму-ленінізму), а вся наукова сфера жорстко підпорядковувалася державній ідеології [1].

Наслідком цих деструктивних соціокультурних перетворень стало форсоване формування нового типу дослідника – «радянського історика». Характерними ментальними та професійними рисами цієї нової генерації висуванців дедалі частіше ставали творча апатія, повна відсутність наукової

ініціативи, механістичність мислення, заснована на сліпому цитуванні партійних директив, та всеохопна самоцензура [2].

Попри це, злам 1920-х років наочно засвідчив, що стара українська наукова еліта виявилася значно стійкішою та витривалішою, ніж сподівалися партійні ідеологи. Навіть в умовах прогресуючого адміністративного тиску та гострої необхідності вдаватися до потрійної внутрішньої самоцензури, вчені академічних установ продовжували активні та плідні дослідження у царині українознавства. Вони свідомо ризикували власним життєвим благополуччям, свободою і самим життям, послідовно ігноруючи «офіційну лінію» партійних настанов.

Цей короткий, але надзвичайно яскравий спалах інтелектуальної та творчої активності, який сучасники справедливо окреслили як «ренесанс української науки» [3], цілком логічно викликав зворотню агресивну реакцію з боку радянських каральних органів. Кремль розпочав черговий системний наступ на національну самосвідомість інтелектуальної еліти, прагнучи остаточно ліквідувати те, що партократи вважали ідеологічним хребтом українського визвольного руху.

У таких екстремальних суспільно-політичних умовах повсякденне буття науковців, рівень їхнього матеріального забезпечення, а також психологічне й фізичне здоров'я зазнали катастрофічного погіршення. Учорашні визнані світові авторитети, які тривалий час вважалися взірцевими фахівцями, раптово та безпідставно залучалися каральними органами до лав «ворогів народу» і «буржуазних націоналістів». Їхній багаторічний науковий доробок брутально вилучався з бібліотечних фондів та масово заносився до індексів заборонених праць, що означало повне професійне та громадянське нівелювання особистості.

Першим і найголовнішим ворогом у розгалужених списках тоталітарної машини став академік Сергій Єфремов. Він був відкритим критиком радянського ладу і записував у своєму щоденнику, що влада знищує свободу

слова та будь-які прояви незалежної думки [4]. Через такі погляди вчений ще з початку 1920-х років постійно стикався з обшуками, переглядом пошти та переслідуваннями з боку ДПУ, що зрештою зробило його головною мішенню для репресій.

Повсякденне життя Єфремова складалося з бідності, постійних побутових труднощів та штучних заборон на публікацію праць. У своєму щоденнику він з гіркотою зазначав, що Державне видавництво по кілька місяців не виплачує гроші, через що перед святами доводиться ходити по різних установах і безрезультатно просити зароблене [5].

Варто додати, що Єфремов ніколи не вірив у можливість покращення чи реформування радянської системи. Він розумів природу більшовизму і прямо зазначав, що ця влада, як і колишній царський режим, не здатна йти на поступки, оскільки це означало б для неї втрату контролю [6].

Він відверто говорив з близькими людьми про трагічні події в країні. Попри тиск та постійні погрози, вчений залишався відданим своїй справі та Україні. Навіть у найважчі часи він тримався стійко, наголошуючи, що просто хоче спокійно працювати, але готовий захищати свою гідність, і залякати його арештом чи засланням не вдасться [7].

Конфлікт історика з радянською владою почався давно. 10 жовтня 1922 року Єфремов написав офіційну скаргу очільнику Раднаркому УСРР Х. Раковському, де протестував проти безпідставних переслідувань і психологічного тиску чекістів [8]. Коли вчений повертався з еміграції, уряд пообіцяв йому безпеку та видав спеціальний охоронний лист, який мав гарантувати недоторканність.

Але попри офіційні обіцянки, за Єфремовим одразу встановили таємний нагляд. У серпні 1922 року в його київській квартирі на вулиці Гоголівській чекісти провели черговий нічний обшук, заарештували його на дев'ять днів та забрали особисті речі [9].

Каральні органи вилучили наукові матеріали та рукописи, що сильно зашкодило роботі вченого. Крім того, влада вирішила вислати його з України. Тільки завдяки втручанню президії Академії наук, яка заступилася за колегу, вирок змінили на заслання до Росії із правом самому обрати місто для проживання.

Проте для літньої людини з хворим серцем і легенями така подорож в умовах тодішньої розрухи була повільною смертю. До того ж влада не висунула жодних конкретних правових звинувачень, обмежившись стандартними фразами про антирадянську діяльність та поширення чуток.

Хоча того разу заслання скасували, цей випадок остаточно переконав Єфремова, що радянська держава не дотримується власних законів, а будь-які письмові гарантії безпеки нічого не варті. У своєму зверненні до Раковського вчений з болем підсумував свій досвід життя в УСРР. Він зазначив, що свідомо йшов на важку працю і злидні, але реальність виявилася значно гіршою. Замість спокійної наукової роботи, яку йому офіційно обіцяв голова уряду, він отримав три обшуки та два арешти, під час яких співробітники ЧК відверто знущалися з підписаної Раковським охоронної грамоти [10].

Через свій нонконформізм та принциповість Єфремов став найнебезпечнішим ворогом для радянського керівництва, і система намагалася знищити його за будь-яку ціну. З 1927 року чекісти почали перевірки у ВУАН і таємно допитували аспірантів та технічний персонал про життя і контакти академіка. Сам Єфремов писав у щоденнику, що ДПУ влаштувало навколо Академії справжній терор, викликаючи співробітників на допити, змушуючи їх давати інформацію про колег та брати підписки про нерозголошення [11].

Ці дії спецслужб були частиною пропагандистської кампанії проти вченого і стали підготовкою до сфабрикованого судового процесу над «Спілкою визволення України» (СВУ). У своїх приватних записах Єфремов із тривогою фіксував наближення цієї катастрофи. Він згадував, що його племінника Миколу годинами тримають на допитах, вимагаючи свідчень

проти дядька [12]. Невдовзі він записав, що вночі заарештували Володимира разом із товаришами, і тепер черга дійшла до нього самого [13].

Слідчі ДПУ не обмежилися вигаданою організацією СВУ. Щоб зробити звинувачення вагомішими, в обвинувальному акті від 19 січня 1930 року Єфремова назвали ще й керівником «Спілки української молоді» (СУМ). Цій групі приписували підготовку терактів проти радянських урядовців, організацію акцій на честь С. Петлюри та спробу збройного повалення радянської влади заради відновлення старого ладу [14]. Цей судовий фарс закінчився суворим вироком: 10 років тюремного ув'язнення, позбавлення виборчих прав та довічна заборона займатися науковою чи адміністративною діяльністю [15].

Фальсифікація справ наприкінці 1920-х років у Києві стала масовою. Єфремов згадував у нотатках абсурдне формулювання слідчих, які звинувачували людей за так звану перспективну революцію – тобто не за реальні дії, а за теоретичну готовність виступити проти влади у майбутньому.

Після цих процесів науковців почали масово звинувачувати в «буржуазному націоналізмі». Багато вчених, які на початку 1920-х років повірили закликам радянської влади і повернулися з еміграції, опинилися в пастці. Радянське керівництво провело масштабні чистки у ВУАН, знищило її автономію та примусово замінило старих фахівців на лояльні партійні кадри [16].

Оцінюючи ці події, відомий громадський діяч І. Лизанівський з відчаєм зазначав, що конфлікти всередині Академії наук були спровоковані політикою влади, яка прагнула очорнити найкращих представників української науки. Радянське керівництво свідомо розпалювало чвари серед науковців і задоволено спостерігало за руйнуванням інтелектуальної спільноти [17].

Про те, наскільки важко було працювати в таких умовах, свідчить лист Михайла Грушевського до професора Михайла Возняка від 26 лютого 1927 року. Видатний історик писав, що радий би допомогти колезі в його планах,

але постійно стикається у своїй роботі з великою кількістю навмисних та ворожих перешкод [18].

Після призначення у 1927 році наркомом освіти М. Скрипника атмосфера у ВУАН стала ще важчою через постійний страх вчених за власне життя. Важливим сигналом для інтелігенції стало усунення та заслання наркома О. Шумського, що означало кінець українізації та початок нових репресій.

У звітах ДПУ збереглися розмови тогочасних діячів про ці події. Наприклад, священник Костянтин Товкач, якого згодом засудили у справі СБУ, зазначав, що висилка Шумського є свідченням того, що керівні посади займають люди, які гальмують розвиток української культури, а радянський центр жорстко розправляється з національними лідерами [19].

Академік Микола Василенко у своєму таємному щоденнику детально описав першу зустріч президії Академії з новим наркомом Скрипником у січні 1927 року. Він занотував, що це був перший візит керівника такого рівня до установи. Секретарі ознайомили наркома зі звітами про роботу, але загалом зустріч пройшла невдало. Василенко зауважив, що Грушевський повівся нетактовно, оскільки одразу почав скаржитися на матеріальні проблеми, просити про повернення вчених із заслання та вимагати грошей для колег, на що Скрипник відповів дуже різко [20].

Про те, як науковці змушені були пристосовуватися до режиму, свідчить інший запис Василенка про промову Агатангела Кримського. Микола Прокопович зазначав, що слова Кримського про те, ніби Академія з нетерпінням чекала саме на прихід більшовиків, були нещирими й удаваними.

Сьогодні не можна звинувачувати видатного сходознавця у конформізмі. Така поведінка була єдиним способом захиститися від терору, зберегти життя та продовжити наукову роботу в галузі орієнталістики. Тоді багато професорів змушені були публічно заявляти про лояльність до влади,

щоб уникнути арешту. Проте з кінця 1920-х років навіть цього радянській системі вже було замало.

Масові арешти та сфабриковані суди стали інструментом знищення старої наукової еліти. Справа СБУ 1930 року повністю паралізувала інтелектуальне життя Києва. Чекісти намагалися не просто ізолювати вчених, а знищити їхні наукові школи, вилучити праці з бібліотек і стерти будь-які згадки про них із пам'яті суспільства [21]. З установ та університетів звільнили сотні спеціалістів, а постійні кадрові чистки та доноси перетворили повсякденне життя науковців на суцільний жах [22].

Академіки жили в умовах постійного стресу та приниження, що сильно впливало на їхній психологічний стан. Наталія Полонська-Василенко згадувала трагікомічний випадок початку 1930-х років, коли на засіданні ВУАН голова Д. Багалій лагідно запитав присутніх, чи всі вже сіли. На це академік Ф. Шмідт гірко пожартував, що, на щастя, радянська влада встигла посадити у в'язниці ще не всіх науковців [23].

Це був період повного морального виснаження та апатії в академічному середовищі, що передував Великому терору. Повсякденність сприймалася вченими через постійні втрати, коли люди раптово зникали з домівок чи вулиць, а знайомі під час зустрічей боялися навіть запитувати про долю спільних друзів [24].

Трагедію переслідування науковців та їхніх родин ілюструє лист А. Кримського до В. Вернадського від 18 жовтня 1930 року. Кримський скаржився на важкий стан здоров'я, хвороби серця та астму, які заважали працювати. Проте найбільшим ударом для нього став безпідставний арешт його названого сина і помічника Миколи Левченка, якого вислали на 10 років до Білого моря. Ніхто не знав причин цього рішення, а спроби дізнатися деталі через колег показали, що справа не пов'язана із процесом СБУ, а базується на якихось інших підозрах. Захистити вихованця було неможливо через відкритий конфлікт Кримського з наркомом Скрипником [25].

У цей же час ситуація ускладнилася через наближення Голодомору. Полонська-Василенко порівнювала у мемуарах дві хвилі голоду, зазначаючи, що якщо у 1920 році від нестачі їжі вимирав Київ, і містяни тікали в села, то у 1933 році трагедія знищувала саме українське село, і селяни йшли до міста, де масово помирали на вулицях [26].

Більшість представників старої інтелігенції опинилися на межі виживання [27]. Про жахливі умови побуту свідчить листування Кримського з Вернадським за жовтень 1930 року. Кримський писав, що в Україні головною темою розмов стали скарги на голод, холод у неопалюваних квартирах та відсутність теплого одягу і взуття. Він порівнював це з початком двадцятих років, зазначаючи, що тепер ситуація значно гірша, і йому часто доводиться залишатися взагалі без їжі, з жахом очікуючи зимових холодів [28].

Репресії кінця 1920-х – початку 1930-х років знищили старе академічне життя в Україні. Під удар потрапили не лише політичні опоненти влади, а й аполітичні вчені. Повсякденний ідеологічний диктат, побутові злидні та масові арешти стали початком тривалого руйнування українського інтелектуального середовища радянською тоталітарною системою.

Кінець 1920-х – початок 1930-х років став трагічним періодом для української науки. Радянська влада, намагаючись приховати провали в економіці та колективізації, переклала провину на вигаданих шкідників та ворогів народу.

Головним ворогом оголосили стару інтелігенцію та професуру, яка була основою українського національного відродження. Тоталітарна система повністю підпорядкувала собі життя вчених через фальсифікацію справ, нічні обшуки, арешти та переслідування їхніх родин. Це робилося для того, щоб зламати психологічний опір науковців, змусити їх визнати вину та підготувати ґрунт для подальших масштабних репресій.

4.2. Умови життя науковців-емігрантів, які повернулися до УСРР за матеріалами листування М. Грушевського

Як засвідчують розвідки Наталі Полонської-Василенко, соціально-економічні та політичні реалії Києва на початку 1920-х років викликали глибоку диференціацію всередині української інтелектуальної еліти, спровокувавши появу кількох відмінних життєвих стратегій. У той час як частина науковців обирала шлях внутрішньої міграції, переселяючись у сільську місцевість, або ж повністю відмовлялася від інтелектуальної діяльності на користь некваліфікованої фізичної праці задля елементарного виживання, існувала й інша категорія дослідників.

Це були постаті, які, подібно до А. Кримського, принципово не мислили свого життя без фундаментальної науки, проте через органічне неприйняття радянського тоталітарного ладу не бачили можливостей для безпечної творчості всередині країни й обирали шлях вимушеної еміграції. До когорти таких інтелектуалів, чий від'їзд став величезною втратою для вітчизняного культурного простору, належав видатний історик, академік та колишній голова Української Центральної Ради Михайло Грушевський.

Політичні, світоглядні та морально-етичні переконання Михайла Сергійовича унаочнили неможливість його адаптації до суспільної моделі, яку агресивно конструював більшовицький режим. Учений не міг змиритися з дійсністю, де інтелектуальні здобутки нівелювалися, на перший план примусово висувалася винятково фізична праця, а долю й вектор розвитку суспільства почали визначати його колишні політичні та ідеологічні опоненти.

Цей процес супроводжувався стрімким руйнуванням традиційного образу наукової еліти як автономного соціального феномену. Саме прагнення зберегти творчу незалежність та продовжити роботу над фундаментальними історичними працями змусило М. Грушевського шукати притулку за межами УСРР. Проте, як переконливо доводять його тривале листування з близьким

соратником Е. Фариняком, перебування в евакуації не принесло вченому душевного спокою: він глибоко тужив за батьківщиною та послідовно шукав шляхів для повернення в Україну.

Ідеологічні та матеріальні координати еміграційного повсякдення

Маючи серйозні конфлікти з більшовицькою владою ще з погрому Києва військами Муравйова у 1918 році, Михайло Сергійович, перебуваючи в Європі, розгорнув активну комунікацію з колегами та знайомими. Його метою було ретельне зондування ґрунту для виявлення найбільш сприятливого моменту – як в ідеологічному, так і в соціально-економічному плані – для повернення до Києва.

У листі до Е. Фариняка, надісланому з Бадена 12 грудня 1922 року, історик відверто змальовував свою фінансову вразливість, зазначаючи, що робота в чужоземних видавництвах не приносить ему реальних прибутків. Усі свої зусилля він спрямовував на розширення збуту власних книг, оскільки саме видавнича діяльність залишалася на той момент єдиним джерелом існування його родини. Водночас М. Грушевський констатував неможливість негайного повернення в Україну, посиляючись на тривожні звістки від соратників, які виїхали туди влітку й попереджали, що більшовицький режим може підступно використати авторитетне ім'я ексголови УЦР у власних пропагандистських цілях [1].

Про надзвичайно напружену та несприятливу політико-психологічну атмосферу в тогочасному Києві свідчить і наступне послання Михайла Сергійовича до Е. Фариняка від 12 січня 1923 року. Аналізуючи ситуацію в УСРР, учений із гіркотою зауважував, що декларована радянською владою самостійність республіки є лише трагічною іронією, адже всі реальні важелі управління зосереджені в руках вузької групи московських більшовиків.

За спостереженнями М. Грушевського, місцеве населення потерпало від тотальних злиднів та голоду, однак найбільшою бідою було те, що режим повністю паралізував будь-яку громадську самодіяльність, позбавляючи

людей можливості самостійно подолати кризу. Масові розстріли, арешти та заслання настільки затероризували суспільство, що громадяни боялися виявити щонайменшу ініціативу. У цих умовах інтелігенція, позбавлена альтернативних інституцій, була змушена йти на службу до більшовицьких установ і публічно демонструвати свою лояльність заради отримання мізерного пайка, що фактично означало продаж душі задля фізичного виживання [2].

Ситуація дещо змінилася у 1924 році. Коли перші катастрофічні наслідки повоєнного голоду було подолано, а проголошений Раднаркомом курс на «українізацію» почав приносити перші видимі результати у культурно-освітній сфері, М. Грушевський наважився на цей доленосний і ризикований крок, перетнувши радянський кордон.

Цей вибір став фатальним: з перших же хвилин перебування історика на території радянської України органи державної безпеки встановили за ним щільний агентурний нагляд. Радянські спецслужби негайно розпочали формування щодо нього розлогої справи-формуляра. Документальним підтвердженням цього є виписки із таємних доповідей оперативних співробітників ОДПУ, зокрема рапорт чекіста Запорозького від 10 березня 1924 року [3], а також детальна характеристика на академіка від 6 березня 1925 року, складена секретним співробітником під псевдонімом «Білий» [4]. Ці матеріали свідчать, що влада сприймала Грушевського не як лояльного науковця, а як потенційно небезпечного лідера національного руху, якого потрібно ізолювати та тримати під повним контролем.

Матеріальне та житлове становище родини Грушевських після повернення виявилось надзвичайно важким. Перед ними гостро постала проблема відсутності елементарного даху над головою та необхідність інтеграції в радянську академічну систему, яка за своєю структурою та ідеологічним тиском кардинально відрізнялася від ліберальних західноєвропейських інституцій.

У листі до Е. Фариняка від 18 березня 1924 року Михайло Сергійович ділився першими побутовими враженнями, зазначаючи, що приїхав до Києва ще на початку місяця, проте досі залишається без постійного помешкання, що унеможлиблює повноцінну наукову роботу. Ситуація ускладнювалася суворою зимовою погодою – через холод у приміщеннях учений сильно застудився.

Фінансові умови також виглядали принизливими: його щомісячний академічний оклад становив лише 46 карбованців нової валюти (близько 23 доларів), чого родині вистачало виключно на скромні обіди. На сніданки, вечері та інші нагальні потреби доводилося шукати додаткових заробітків. Попри те, що ринок був насичений продуктами та промисловими товарами завдяки НЕПу, ціни на одяг та взуття залишалися недосяжними – вартість однієї пари якісних черевиків дорівнювала місячному заробітку більшості службовців. Водночас М. Грушевський намагався зберігати стриманий оптимізм, сподіваючись на покращення ситуації та відзначаючи позитивні зрушення від політики українізації, яка, на його думку, поступово давала результати, хоч і постійно нашттовхувалася на хронічний брак державного фінансування [5].

Важливим фактором, що схилив шальки терезів на користь повернення М. Грушевського, були офіційні запевнення радянських чиновників у його повній безпеці. У листі до Е. Фариняка від 16 грудня 1923 року він згадував, що уряд демонструє зацікавленість у його репатріації й обіцяє відсутність будь-яких перешкод навіть у разі, якщо він згодом виявить бажання знову виїхати за кордон. Плануючи майбутню комунікацію з Києва, Михайло Сергійович висловлював надію на збереження регулярних контактів, проте застерігав свого кореспондента про суворий контроль з боку більшовицької цензури. Він наполегливо радив у перших листах повністю уникати політичних оцінок радянського режиму, зосереджуючись винятково на особистих справах та книгообміні [6].

Проте реальність швидко розвіяла ці сподівання, а побутова неупорядкованість лише поглиблювалася. У листуванні з поетом О. Кандибою (Олесем) від 31 серпня 1924 року Грушевський констатував, що попри загальне задоволення від самого факту повернення на рідну землю, повсякденне життя залишається надзвичайно важким, а результати наукової праці – малопомітними. Величезна кількість творчої енергії витрачалася на безплідні бюрократичні тертя та подолання штучних перешкод.

Історик згадував, з якими неймовірними зусиллями та затримками йому вдалося підготувати до друку перші номери відновленого часопису «Україна», нарікаючи на повну відсутність коштів для видавничої справи та брак покупців, що з лишком компенсувалося агресивним втручанням у науковий процес офіційних і таємних політичних чинників. Побутова криза також не знаходила вирішення – родина вже п'ятий місяць поспіль змушена була тулитися по чужих кутках, не маючи власної квартири [7].

Житлове питання було однією з найболючіших проблем для вчених-емігрантів, які поверталися до УСРР. Процес отримання елементарного помешкання міг затягуватися на роки, перетворюючись на виснажливе випробування. Як свідчить офіційне повідомлення Київського окружного відділу ДПУ до керівника ДПУ УСРР В. Балицького від 6 січня 1927 року, М. Грушевський протягом кількох років після приїзду залишався без належних житлових умов, що катастрофічно позначалося на його психоемоційному стані та науковій продуктивності.

Чекісти у своїх таємних звітах констатували вкрай пригнічений настрій академіка. Через те, що видатний історик був змушений проживати у двох тісних кімнатах, одна з яких залишалася абсолютно холодною, а в іншій зі стелі постійно текла вода, він перебував у стані глибокої депресії та морального виснаження. Ця побутова руйнація зрештою призвела до того, що вчений почав відкрито відмовлятися від активної роботи в стінах ВУАН,

оскільки перестав відчувати бодай якусь інституційну опору чи елементарну повагу до своєї праці.

Автори документа відверто критикували місцеве радянське керівництво за надто грубий і стандартний підхід до визначного вченого. Вони наголошували, що до такої амбітної та цілком відданої науці особистості не можна підходити із загальною міркою, як це робилося щодо інших громадян. Спецслужби з подивом фіксували, що державна бюрократія вже понад два роки безплідно возиться з цим питанням і виявляється абсолютно нездатною забезпечити квартиру фігуранта такого масштабу [8].

Рішення радянського керівництва підтримати науково-організаційні проекти М. Грушевського було винятково прагматичним кроком, зумовленим тогочасною нестабільністю самого більшовицького режиму. Партійна верхівка розраховувала, що авторитетний історик піде шляхом компромісу, подібного до позиції академіка Д. Багалія, який публічно задекларував свою лояльність до марксистської методології та готовність працювати в інтересах радянської модернізації [9].

Проте така вимушена й тактична прихильність радянських лідерів до постаті М. Грушевського спровокувала зворотний ефект усередині самого академічного середовища. Колеги по ВУАН почали відкрито звинувачувати історика у надмірному політиканстві, пристосуванстві та веденні закулісних інтриг задля отримання преференцій від влади [10].

Про різке загострення міжособистісних стосунків усередині наукової установи та формування потужного ворожого табору проти Грушевського детально йдеться у його листі до Е. Фариняка від 12 лютого 1927 року. Вибачаючись за тривалу мовчанку, Михайло Сергійович описував глибоке особисте горе – раптову й болісну смерть свого близького друга Івана Коссака, який приїхав до нього в гості на свята й згорів за тиждень від важкої хвороби.

Ця трагедія наклалася на хронічні інституційні неприємності у стінах Академії наук. Учений із сумом констатував, що установою керують відверто

ворожі до нього особи, які замість допомоги у розгортанні дослідницької роботи повсякчас намагаються створити перешкоди та зробити якусь пакість. М. Грушевський бідкався, що замість продуктивного використання свого колосального досвіду, знань та залишку життєвих сил на благо рідного народу, він змушений витратити дорогоцінний час на виснажливу й дріб'язкову внутрішньоакадемічну боротьбу, яка повністю позбавляє його натхнення та охоти до творчості. Єдиною духовною опорою та втіхою для літнього історика залишалася його донька Катерина, яка демонструвала блискучі успіхи в науці й поступово ставала надійною наступницею батька у багатьох галузях досліджень [11].

Попри це, як переконливо доводять численні розсекречені архівні джерела, після повернення в Україну Михайло Сергійович зосередився не лише на кабінетній науково-літературній праці. Він розгорнув активну, хоч і приховану правозахисну діяльність, енергійно використовуючи залишки свого колишнього політичного авторитету та міжнародного імені для порятунку колег-науковців від перших хвиль сталінських репресій, намагаючись виступати живим щитом між тоталітарною каральною машиною та українською інтелектуальною спільнотою [12].

Таким чином, еміграція стала однією з провідних форм спротиву та захисної реакції української наукової інтелігенції на встановлення більшовицького диктату. Вона розглядалася вченими як унікальна можливість зберегти інтелектуальну свободу поза межами досяжності радянської цензури. Проте, як свідчить історичний досвід, більшість академіків-емігрантів не змогли остаточно розірвати зв'язок із батьківщиною й плекали надію на повернення.

Доля Михайла Грушевського є класичним прикладом того, як національна еліта, свідомо чи піддавшись ідеологічній омані перших років НЕПу та українізації, повірила у можливість розбудови ВУАН як всеукраїнського наукового центру й почала масово повертатися до Києва.

Перебування за кордоном у підсумку обернулося для них тривалим і болісним процесом адаптації, де головними чинниками повсякденного життя стали катастрофічна нестача фінансових ресурсів та принизливі оклади, хронічна житлова криза, що свідомо використовувалася владою як важіль тиску, а також затяжна й конфліктна інтеграція в радянізовані наукові структури, де панували ідеологічний диктат, взаємна недовіра та інституційне цькування під наглядом радянських спецслужб.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дозволяє обґрунтовано стверджувати, що наукове осмислення та формування історіографії проблеми повсякденного життя української інтелігенції 1920–1930-х років пройшло тривалу еволюцію, яку доцільно класифікувати за двома основними етапами: радянським та сучасним вітчизняним. Радянський етап відзначався жорстким підпорядкуванням марксистсько-ленінській ідеології, де повсякдення вчених розглядалося крізь призму класової боротьби, ліквідації «буржуазних пережитків» та примусової професійної «перековки» дореволюційних кадрів. Сучасна українська історіографія, позбувшись компартійної цензури, здійснила якісний антропологічний поворот, перемістивши дослідницький фокус на мікроісторію, індивідуальний досвід людини та конкретні стратегії виживання інтелектуальної спільноти в умовах становлення тоталітарного режиму.

Під час розробки теми було залучено розлогий комплекс історичних джерел, який поєднує матеріали особового походження (спогади, щоденники, епістолярій) та документи судово-слідчого діловодства ДПУ–НКВС. Саме методологічний синтез інформативного потенціалу приватних свідчень та офіційної каральної документації дозволив подолати однобічність окремих джерельних пластів, верифікувати суб'єктивні оцінки сучасників подій і реконструювати цілісну картину буття наукової еліти радянської України у зазначений період. Методологічний фундамент магістерської роботи склали засадничі принципи історизму, наукової об'єктивності, системності та всебічності, а прикладний інструментарій охопив загальнонаукові, міждисциплінарні та спеціально-історичні методи, зокрема історико-генетичний, порівняльно-історичний, системно-структурний та метод контент-аналізу епістолярних джерел.

Із остаточним утвердженням радянського ладу традиційний соціокультурний уклад життя вітчизняних учених, заснований на принципах академічної автономії, ліберальних цінностей та інтелектуального індивідуалізму, опинився під руйнівним тиском тоталітарної машини. Радянська держава розпочала агресивне й послідовне втручання не лише в політичну площину, а й у професійну, академічну, культурну та приватну сфери життя інтелігенції, прагнучи перетворити незалежного мислителя на підконтрольного виконавця директив. Усвідомлення радянським керівництвом неефективності «ліберальних методів» залучення та перевиховання науковців старої генерації призвело до швидкої ескалації тиску з боку репресивних органів. Типовими та повсюдними явищами професійної діяльності вчених стали офіційне ігнорування, ідеологічне шельмування та заборона наукового доробку, що не відповідав офіційному марксистсько-ленінському курсу. Це супроводжувалося штучно створеним браком коштів для публікації результатів досліджень «неідеологічних» авторів, фактичним закриттям каналів комунікації зі світовою наукою, а також вимушеною зміною дослідницької тематики чи сфери праці задля збереження особистої безпеки та уникнення тавра «буржуазного спеціаліста».

Для забезпечення елементарного фізичного виживання науковці в умовах глибокої соціоекономічної кризи нерідко були змушені «змінювати перо на сокиру», поєднуючи напружену інтелектуальну діяльність із важкою, виснажливою фізичною працею – заготівлею дров, кустарним промислом чи городництвом. У цих екстремальних умовах існування ключову роль відігравала родина, що переконливо підтверджується аналізом кореспонденції родини Грушевських, Агатангела Кримського та Миколи Левченка. Їхнє листування засвідчує, що приватний простір сім'ї залишався єдиною психологічною опорою, проте діти й вихованці були для вже немолодих вчених не лише об'єктом гордості, а й постійним джерелом хвилювань та

екзистенційного страху через абсолютну непевність їхнього майбутнього в радянській системі жорсткого соціал-класового сортування.

Різке зубожіння інтелігенції, критично високі показники смертності серед провідних інтелектуалів та реальна загроза повної деградації науки й управління змусили більшовицьку владу піти на тимчасові прагматичні поступки. Створений 31 жовтня 1921 року Всеукраїнський комітет сприяння вченим мав надавати екстрену допомогу: розподіляти продовольче постачання («академпайки»), забезпечувати лімітованим одягом та регулювати гострі житлові спори. Проте ці заходи мали виражений селективний характер, здійснювалися нерегулярно й не могли покрити базових потреб. Вчені, завантажені родинними обов'язками, не могли покладатися лише на державне забезпечення, що фактично змушувало їх перманентно поєднувати розумову працю з побутовим промислом задля щоденного виживання.

Після подолання масового голоду початку 1920-х років репресивний тиск на інтелектуальну еліту повернувся у формі штучного загострення «житлового питання», яке держава використовувала як дієвий важіль депривації та контролю. Холод, регулярні обшуки, ревізії, радянська політика «ущільнення» та насильницьке підселення представників пролетаріату до помешкань науковців стали невід'ємною частиною повсякдення, повністю руйнуючи приватність особистого простору. Житлова площа вченого втрачала свій первісний статус захищеного притулку: кімнати ставали мультифункціональними, виконуючи водночас роль дослідницького кабінету, спальні, їдальні та кухні.

За таких умов катастрофічно бракувало місця для приватних наукових бібліотек, які були головним робочим інструментом професури. Яскравим прикладом є помешкання подружжя Наталі Полонської-Василенко та Миколи Василенка, де на обмеженій площі у 15 сажнів зберігалося понад 6 тисяч унікальних книг. Радянська влада свідомо й цинічно використовувала великі квартири чи наявність значних книжкових колекцій як підставу для публічних

звинувачень учених у «паразитичному, буржуазному способі життя». Це втягувало інтелектуалів у виснажливу й принизливу судову та адміністративну тяганину з житловими кооперативами й комунальними органами, причому навіть успішне вирішення таких спорів часто завершувалося отриманням непридатних для життя, сирих приміщень без елементарних санітарних зручностей, що остаточно підривало здоров'я науковців.

У 1920–1930-х роках навіть Всеукраїнська академія наук у Києві, яка мала бути провідним науковим центром, перебувала за межею злиднів: академічні кабінети й лабораторії роками не опалювалися взимку, хронічно бракувало елементарного технічного забезпечення, паперу та приладдя. Цей матеріальний деструктив супроводжувався інтенсифікацією політики русифікації, ідеологічного нагляду та примусовим насадженням марксизму-ленінізму в усіх галузях знань. Науковці, які чинили спротив зміні методологічних векторів і намагалися зберегти вірність принципам наукової об'єктивності, були приречені на ізоляцію, наукове скитання та бідність. Постійна нестача якісного харчування, відсутність коштів на лікування та хронічні захворювання, спричинені холодом і сирістю в оселях, призводили до швидкого психологічного вигорання та фізичного згасання еліти. Попри це, багато вчених продовжували самовіддану працю, усвідомлюючи значення своїх досліджень для збереження національної культури та майбутнього відродження України.

Еміграція на початку 1920-х років стала природною та найбільш поширеною формою реакції й захисту української наукової інтелігенції від більшовицького диктату, відкриваючи можливість зберегти інтелектуальну свободу поза межами досяжності радянської цензури. Проте перші роки НЕПу та офіційно задекларований курс на «українізацію» створили підступну ілюзію безпеки й повернули багатьох авторитетних діячів в УСРР.

Доля Михайла Грушевського є класичним прикладом того, як національна еліта, свідомо чи піддавшись ідеологічній омані перших років НЕПу та українізації, повірила у можливість розбудови ВУАН як всеукраїнського наукового центру й почала масово повертатися до Києва. Перебування за кордоном у підсумку обернулося для них тривалим і болісним процесом адаптації, де головними чинниками повсякденного життя стали катастрофічна нестача фінансових ресурсів та принизливі оклади, хронічна житлова криза, що свідомо використовувалася владою як важіль тиску, а також затяжна й конфліктна інтеграція в радянізовані наукові структури, де панували ідеологічний диктат, взаємна недовіра та інституційне цькування під наглядом радянських спецслужб.

Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років радянська влада остаточно згорнула ліберальні прояви в економіці та культурі, перейшовши до етапу форсованої сталінської індустріалізації, колективізації та масового терору. Системні провали модернізації та управлінські помилки командної системи режим цинічно перекладав на плечі сфабрикованих «шкідників» та «ворогів народу». Українську наукову інтелігенцію почали системно й планомірно нищити як головного носія національної ідеї, історичної пам'яті та ідентичності.

Тоталітарна каральна система охопила всі сфери життя: від конструювання масштабних фіктивних кримінальних справ (на кшталт гучного процесу над «Спілкою визволення України» 1929–1930 років) та остаточного інституційного розгрому ВУАН із ліквідацією авторитетних наукових шкіл до тотальних репресій проти дітей і родичів вчених із впровадженням нелюдського принципу колективної відповідальності. Таким чином, цілеспрямований радянський наступ повністю ліквідував залишки академічних свобод і перетворив науково-культурний простір Києва на тотально контрольовану, заполітизовану інституційну в'язницю. Столиця України, яка за своїм потенціалом мала стати визначним європейським

центром розвитку фундаментальної науки, внаслідок репресивної більшовицької політики перетворилася на місце тисяч зламаних людських доль, знищених інтелектуальних здобутків та примусово перерваної традиції українського національного розвитку.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

ДЖЕРЕЛА

Електронний архів українського визвольного руху

1. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі - ГДА СБУ). Ф. 5. Кримінальні справи на nereабілітованих осіб. Спр. 55435. Ордер № 761 секретно-оперативной части Киевского губотдела ГПУ УССР на обыск и арест Николая Василенка, выдан тов. Нарвичу С.А. от 22 сентября 1923 г. Т. 13. Режим доступу: <http://old.avr.org.ua/index.php/viewDoc/26328/> (дата звернення: 01.10.2025).
2. ГДА СБУ. Ф. 6. Кримінальні справи на реабілітованих осіб. Спр. 67098. Жалоба вице-президента ВУАН С. Ефремова председателю СНК УССР Х. Раковскому от 10 октября 1922 г. на необоснованные преследования со стороны советских спецорганов. Т. 11. Режим доступу: <http://avr.org.ua/viewDoc/26376> (дата звернення: 01.05.2020)
3. ГДА СБУ. Ф. 6. Кримінальні справи на реабілітованих осіб. Спр. 67098-ФП. Докладная записка об оживлении украинской контрреволюции. Т.8. 60 арк.
4. ГДА СБУ. Ф. 6. Кримінальні справи на реабілітованих осіб. Спр. 67098. Фрагменти вироку Найвищого суду УСРР від 19 квітня 1930 р. стосовно «членів СВУ» в частині обвинувачення й засудження С. Єфремова як «голови президії СВУ». Т. 4. Режим доступу: <http://old.avr.org.ua/index.php/viewDoc/26385/> (дата звернення: 01.05.2020)
5. ГДА СБУ. Ф. 65. Справи оперативного обліку КГБ УРСР. Спр. 7537. Выписка из доклада секретного сотрудника ОГПУ «Запорожского» от 10 марта 1924 г. о приезде в Киев академика Грушевского М.С. Т. 1. Режим доступу: <http://avr.org.ua/viewDoc/25168> (дата звернення: 01.05.2020)

6. ГДА СБУ. Ф. 65. Справи оперативного обліку КГБ УРСР. Спр. 7537. Выписка из доклада секретного сотрудника ОГПУ «Белого» от 06.03.1925 г. о характеристике на академика Грушевского М.С. Т. 1. Режим доступа: <http://avr.org.ua/viewDoc/25171> (дата звернення: 01.05.2020)

7. ГДА СБУ. Ф. 65. Справи оперативного обліку КГБ УРСР. Спр. 7537. Сводка секретного сотрудника ОГПУ «Белого» о заседании общего собрания Всеукраинской Академии Наук от 11 марта 1925 г. Т. 1. Режим доступа: <http://avr.org.ua/viewDoc/25170> (дата звернення: 01.05.2020)

8. ГДА СБУ. Ф. 65. Справи оперативного обліку КГБ УРСР. Спр. 7537. Постанова про пред'явлення обвинувачення по ст.ст. 54-2 та 54-11 КК УСРР С. Єфремову від 19 січня 1930 р. Т. 1. Режим доступа: <http://old.avr.org.ua/index.php/viewDoc/26379/> (дата звернення: 01.05.2020)

Опубліковані джерела

Спогади та щоденники:

9. Вернадский В.И. Дневники 1917–1921 гг. Кн. 1. Киев: Наукова Думка, 1994. 290 с.

10. Грушевський М. Спомини / Публікація та коментарі С. Білоконя. URL: <http://shron2.chtyvo.org.ua/Hrushevskiyi/Spomyny.pdf> (дата звернення: 01.05.2020)

11. Єфремов С. Щоденники, 1923–1929 / С. Єфремов К.: ЗАТ «Газета “РАДА”», 1997. 848 с.

12. Полонська-Василенко Н. Українська Академія наук: нарис історії. Ч. 1. 1918–1930. Мюнхен: [б. в.], 1955. 150 с.

13. Полонська-Василенко Н. Спогади / Упорядн. В. Шевчук. Київ: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2011. 591 с.

Матеріали листування:

14. Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941): [в 2 т.]. Київ: Ін-т сходознавства ім. А. Кримського НАН України, 2005. Т. 2: 1918–1941. 358 с.

15. Листування Михайла Грушевського / Упоряд. Г. Бурлака; Ред. Л. Винар Українське історичне товариство; НАН України. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка. Т. 1. Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 1997. 399 с.

16. Листування Михайла, Марії та Катерини Грушевських: Книга друга / Державний меморіальний музей Михайла Грушевського у Львові. Львів: Видавництво «Мульти-Арт», 2016. 152 с.

Збірники документів:

17. Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934 / Відп. ред. І. Ільєнко. НАН України. Служба безпеки України; Українське історичне товариство. Київ: Вид-во «Україна», 1996. 335 с.

18. Українська інтелігенція і влада : зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927–1929 рр. / Упор. Василь Даниленко. Київ: Темпора, 2012. 756 с.

НАУКОВА ЛІТЕРАТУРА

Монографії:

19. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. 1917–1941 рр. : джерелознавче дослідження / І.М. Дзюба, передне слово. Київ: Пенмен, 2017. 768 с.

20. Гедьо А. В., Добров П. В., Медовкіна Л. Ю. Костянтин Васильович Харлампович (1870–1932 рр.): інтелектуальна біографія історика. Донецьк: Донбас, 2011. 299 с.

21. Іваницька С.Г. Публіцистична спадщина Сергія Єфремова в контексті суспільних трансформацій: історико-біографічні аспекти (кінець ХІХ ст. 1920 рік). Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2018. 596 с.

22. Історик і Влада. Колективна монографія / Відповідальний редактор В. Смолій; творчий керівник проекту І. Колесник. Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. 543 с.

23. Карівець І. В. Повсякдення: між трансценденталізмом і дивовижністю. Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка». 2012. 283 с.

24. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX століть: соціально-політичний портрет. Київ: Либідь, 1993. 176 с.

25. Нові підходи до історіописання / упоряд. Берк П. Київ: Ніка-Центр, 2010. 638 с.

26. Робинсон М.А. Судьбы академической элиты: Отечественное славяноведение (1917 – начало 1930-х годов). Москва, 2004. 430 с.

Статті:

27. Биковський. Л. Мої зустрічі з Сергієм Єфремовим. *Український історик*. 1976. № 1–4. С. 103–109.

28. Білокін С. Справа «Спілки визволення України» й перспективи її дальшого вивчення. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2012. Вип. 22. С. 385–442.

29. Богдашина О.М. Життєві стратегії істориків радянської України 1920–1930-х рр. *Харківський історіографічний збірник*. Харків, 2012. Вип. 11. С. 80–94.

30. Бурлака Г. Дійові особи: Німфа, Пасічник, Ратай, Хлопець, Перебендя та інші. Нотатки публікатора. *Слово і Час*. Київ, 2007. № 4. С. 70–76.

31. Гедьо А. В., Іорданова Ю. В. Повсякденне життя української академічної еліти на початку XX ст. та в 1920–1930-х рр.: аналіз епістолярної спадщини науковців. *Історичні і політологічні дослідження*. 2013. № 2. С. 164–171.

32. Гедьо А. В., Калужина А. О. Повсякденність української наукової інтелігенції в першій третині ХХ ст.: джерелознавчий дискурс. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія.* 2019. Вип. 24. С. 18–29.

33. Гедьо А. В., Калужина А. О. Випробування містом: Київ сторінками мемуарної спадщини науковців (20–30-і роки ХХ ст.). *Київські історичні студії.* 2019. № 2 (9). С. 60–68.

34. Гирич І. Із листування Сергія Єфремова і Михайла Грушевського. *Записки Наукового товариства імені Шевченка.* Том ССХХІV. Праці Філологічної секції. Львів, 1992. С. 334–372.

35. Гнатюк М. Листи Михайла Грушевського до Михайла Возняка. *Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка.* Львів: НТШ, 1990. Т. 221: Праці філологічної секції. С. 326–338.

36. Головка В. «Риба та м'ясо» історії повсякденності: теоретичні засади напрому. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки:* Міжвід. зб. наук. пр. 2007. Вип. 17. С. 91–95.

37. Діденко К. В. Діяльність всеукраїнського комітету сприяння вченим щодо соціального забезпечення науковців УСРР у 20-х рр. ХХ ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.* 2014. Вип. 40. С. 125–128.

38. Добровольський Л. Спогади про М. Грушевського. *Український історик.* 2002. №1–4. С. 407–415 .

39. Зякун А. І. Українська інтелігенція: соціальний портрет крізь 20–30-ті роки ХХ ст. *Сучасна картина світу: природа, суспільство, людина :* зб. наук. праць / ДВНЗ «УАБС НБУ». Суми, 2008. С.152–161.

40. Іорданова Ю. Аналіз епістолярної спадщини М. С. Грушевського (кінець ХІХ ст. 1930-ті рр.). *Нові сторінки історії Донбасу.* Вінниця, 2017. Кн. 26. С. 178–184.

41. Каран Д. Листи К. В. Харламповича до М. С. Грушевського. *Київська старовина*. 2001. № 6. С. 122–144.
42. Кожухар Л. Український інтелігент другої половини ХІХ початку ХХ століття: крізь призму приватного життя. *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка*. Сер. Історія. 2013. Вип. 1, ч. 1. С. 86–100.
43. Коляструк О. А. Повсякденність української інтелігенції у перше радянське десятиліття: політичний контекст. *Уманська старовина*. 2016. Вип. 1. С. 15–20.
44. Коляструк О. А. Проблеми історії радянської інтелігенції 1920-х рр. в сучасній російській історіографії. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. 2008. Вип. 13. С. 343–345.
45. Коляструк О. Поняття повсякденності в сучасній науковій гуманітаристиці. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*: Зб. ст. К., 2009. Вип. 15, ч. 1. С. 46–56
46. Коляструк О. Українська інтелігенція 1920-х рр.: (не)банальність потреб і проблема вибору. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. 2018. Вип. 26. С. 54–57.
47. Коляструк О.А. Документи особового походження як джерела з історії повсякденності. *Український історичний журнал*. 2008. № 2. С. 145–153.
48. Коляструк О.А. Підтримка здоров'я та організація відпочинку інтелігенції УСРР у 1920-і рр. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Міжвідомчий збірник наукових праць К., 2007. Вип.16. Ч.ІІ. С.119–128.
49. Копилов С. Стиль життя і наукової творчості українських істориків у перші десятиріччя ХХ ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського нац.*

університету ім. Івана Огієнка: Історичні науки. 2014. Т.24: На пошану професора В. А. Смолія. С. 75–94.

50. Листи М. Грушевського до Е. Фариняка (1923 р.) / До друку підготував М. Антонович. *Український історик*. Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен. 1977. № 1–2. С. 118–131.

51. Листи М. Грушевського до Е. Фариняка (За час від 28.I.1922 до 12.II.1927) / До друку підготував М. Антонович. *Український історик*. Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен. 1976. № 1–4. С. 121–130.

52. Листи М. Грушевського до Е. Фариняка (Від 18 березня 1924 до 12 лютого 1927) / До друку підготував М. Антонович. *Український історик*. Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен. – 1977 № 3–4. С. 106–112.

53. Литвин Н.М. Вислання професури 1922 р. як ідеологічний чинник боротьби з українською інтелігенцією. *Вісник Київського національного торговельно-економічного університету*. 2010. № 3. С. 119–126.

54. Справа академіка К. В. Харламповича / публ. арх. док., передм. та комент. О. Морозова. *Сіверянський літопис*. 2000. № 1. С. 71–87.

55. Стариков Г.М. Діяльність Комісії із вивчення соціально-економічної історії України XVIII–XIX ст. *Сумська старовина*. 2009. № XXVIII–XXIX. С. 43–58.

56. Сулятицький М. Український епістолярій у монографічному осмисленні. *Фольклористичні зошити: Зб. наук. пр. Луцьк*, 2009. Вип. 12. С. 199–202.

57. Ткаченко В. В. Питання матеріально-побутового забезпечення українських учених у міжвоєнний період (1921–1939 рр.). *Український історичний журнал*. 2008. № 6. С. 125–134.

58. Шейко В. М. Інтелігенція і радянська влада в Україні після Жовтневого перевороту 1917 р.: політика і практика відносин. *Культура України*. 2017. Вип. 58. С. 202–229.

59. Ганусин О. Б. Повсякденне життя української інтелігенції Галичини в другій половині ХІХ на початку ХХ століття: дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Львів, 2018. 287 с.

60. Очеретяню В.І. Обмеження інтелектуальної свободи як один із засобів формування і функціонування тоталітарної системи в Україні (20–30-ті рр. ХХ ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Харків. 1999. 19 с.